

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΖΩΗ

Η ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΜΑΣ

Τοῦ κ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Π. ΚΑΣΙΜΑΤΗ, τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ Καθηγητοῦ τῆς Α.Β.Σ.Π.

Α'

Σὲ κάθε θρησκεία ὑπάρχει ἓνα θεμέλιο. Τὸ ἔνστικτο. Σπρώχνει τὸν ἄνθρωπο νὰ κρεμασθεῖ ἀπὸ κάποια ἀνώτερη καὶ τὸ πιὸ πολὺ ἀσύλληπτη καὶ ἀόρατη δύναμη πού θά τοῦ μαλακώσῃ: τὸ φόβο τοῦ σήμερα καὶ τὸ ἄγχος τοῦ αὔριο.

Μὰ τὸ θεμέλιο δὲν φτάνει. Πρῶτα ἀπ' ὅλα γιὰτὶ δὲν εἶναι ἐξωτερικὰ ὄρατό. Χρειάζεται μιὰ οἰκοδομὴ πού νὰ φαίνεται. Καὶ πού νὰ καλύπτει τὸ θεμέλιο πού ὁ ἄνθρωπος δὲ θέλει νὰ βλέπει, γιὰτὶ τὸν τρομάζει ἀκόμα πιὸ πολὺ. Τίποτα δὲν φοβάται τόσο ὁ ἄνθρωπος ὅσο τὴν ἀλήθεια.

Τὸ οἰκοδόμημα ἀρχίζει νὰ φαντάζει μὲ τὸν τύπο. Ἡ φόρμα εἶναι ἡ πρώτη ἐξωτερικὴ μορφή μυστικισμοῦ. "Ὅσο κι' ἂν λέμε — καὶ θέλουμε νὰ πιστεύουμε — πῶς ὁ μυστικισμὸς εἶναι συνδεμένος μὲ τὸν ἄνθρωπο, δὲν φαίνεται εὐκολο νὰ μπορεῖ νὰ συντεθεῖ μὲ τὸ ἔνστικτο. Εἶναι καλλιεργημένη μορφή ἀνησυχίας. Κατὰ τοῦτο εἶναι συνδεμένος μὲ τὸν ἐσωτερικὸ ἄνθρωπο. Μὰ κι' αὐτὸς ὁ ἐσωτερικὸς ἄνθρωπος σπάνια ξεφεύγει ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ περιγύρου του. Ψυχικοῦ ἢ κοινωνικοῦ. Καὶ γι' αὐτὸ ὁ μυστικισμὸς συνειδητοποιεῖται συνηθέστατα μὲ τὸν τύπο. Ἡ τυπολατρεία, ὅχι τὸ ἔνστικτο, ἔχει ἄμεσο σύνδεσμο μὲ τὸ μυστικισμὸ. Καὶ ὁ μυστικισμὸς, ἀρθευόμενος ἀπὸ τὸν τύπο, πλουτίζει μὲ τὴν σειρά του τὸν τύπο μὲ λεπτομέρειες, μὲ στολίδια, μὲ φανταχτερές διαδικασίες.

Μὰ τὸ οἰκοδόμημα δὲν ἱκανοποιεῖ τελικὰ μόνο μὲ τὰ στολίδια καὶ τὴ μεγαλοπρέπεια. Τοῦλάχιστον δὲν ἱκανοποιεῖ ὅλους. Τὸ κάλεσμα τοῦ μυστικισμοῦ κάνει πολὺ ἀπαιτητικούς τοὺς λίγους, κάποτε τὸν ἓνα, ὅπωςδήποτε ἐκείνους πού ἔχουν σημασία καὶ πού θά πάρουν τὸ δαυλὸ τοῦ ξαπλώματος τῆς πίστεως. Τοὺς Παύλους καὶ τοὺς Ἰωάννηδες. Χρειάζεται καὶ ψυχὴ στὸ Ναό. Καὶ ἡ ψυχὴ εἶναι τὸ δόγμα.

Τὸ δόγμα ξεκινᾷ ἀπὸ τὸν τύπο σὲ ἀναζήτηση πίστεως. Καὶ φτάνει στὴν πίστη. Καὶ τὴν δλοκληρώνει. Γιὰτὶ τὴ δικαιολογεῖ καὶ ἂν ἀκόμα προϋπάρχει ἀποκάλυψη. Ἡ θρησκεία ἔχει πιά χριστεῖ καὶ τὸ χρίσμα εἶναι γερότερο καὶ ὠραιότερο ὅταν τὸ δόγμα μπόρεσε νὰ ἱκανοποιήσῃ καὶ τὸν Ἄνθρωπο καὶ τὸ Θεό. Ἡ ὑπεροχὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν πληρότητα στὸ δόγμα. Πιστεύουμε ὅταν δὲν ἔχουμε κενὰ στὸ δεσμό μας μὲ τὸ Θεό.

Ὅμως, ἔτσι συμβαίνει βασικά, ἄλλοτε πληρέστερα καὶ ἄλλοτε ἀτελέστερα

μέ δλες τίς θρησκείες. Μὲ κάθε θρησκεία. Χωρὶς καμμιά ἀξιολόγηση καὶ καμμιά σύγκριση μεταξύ τους.

Μὰ τὸ δόγμα εἶναι ἕνα χωριστὸ πνευματικὸ, κατὰ κύριο λόγο, φαινόμενο. Καὶ σιγὰ-σιγὰ δημιουργεῖ δική του ζωή. Πού δπως κάθε ζωὴ θρίσκεται γρήγορα μπροστά σὲ ἀντιφάσεις. Καὶ δδηγεῖται σὲ συγκρούσεις. Ἐλλοτε ἐσωτερικὲς. Ἐ διαμόρφωση τῶν πτυχῶν του δημιουργεῖ προβλήματα συνθέσεων. Μὰ οἱ ἀνθρωποὶ κρύδουν πάντοτε στὰ δάθη τῆς ψυχῆς τους τὸ φανατισμὸ τοῦ δίκηρου τους. Θέλουν νὰ ἐπικρατοῦν. Τὸ ἐνοσικτο τῆς κυριαρχίας εἶναι συνδεμένο μὲ τὴν ψυχὴ τοῦ θνητοῦ. Αὐτὸ δὲν εἶναι τὸ μεγάλο, τὸ αἰώνιο πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας πού καθένας θέλει γιὰ τὸν ἑαυτὸ του ἀπόλυτη, τὴν ὥρα πού τὴν ἀρνεῖται στὸν ἄλλο, κάνοντας ἔτσι τὴν ἐλευθερία ψευδώνυμο τῆς κυριαρχίας του :

Οἱ ἐσωτερικὲς συγκρούσεις αἴρονται κατὰ ποικίλους τρόπους. Μὲ τὴ βία συνήθως. Τὴ βία τῆς πολιτείας, τὴ βία τοῦ πλήθους ἢ τὴ βία τῆς πίστεως, τῆς πίστεως δτι ἡ δική μας πίστη εἶναι ἡ μόνη σωστή. Vae victis. Οἱ αἱρέσεις εἶναι οἱ νικημένες παραλλαγὲς τοῦ δόγματος πού ἀναζητεῖ τὴν δλοκλήρωση, τὴν κάποια δλοκλήρωσή του. Πολλοὶ θὰ ἀναζητήσουν ἄλλα αἷτια, ἐθνικὰ, κοινωνικὰ, μυστικιστικὰ στὶς παραλλαγὲς αὐτὲς στὴν ἀναζήτηση τοῦ δόγματος. Καὶ πολλὲς ἐξηγήσεις ἀπὸ αὐτὲς θὰ ἔχουν μέρος ἀλήθειας. Μὰ βασικὰ συνθέτονται μὲ τὴν ἀγωνιῶδη προσπάθεια γιὰ ἀπλούστευση τοῦ δόγματος. Γιατὶ ἔρχεται μιὰ στιγμή πού τὸ δόγμα θρίσκει ἀντιμέτωπη τὴν πράξη. Καὶ προσπαθεῖ ἄλλοτε νὰ τὴν ὑποτάξει, καὶ ἄλλοτε νὰ τὴν παρακολουθήσει. Οἱ παραλλαγὲς ἔχουν σχέση μὲ τὴν ὀπτικὴ τῆς συνεργασίας τοῦ δόγματος μὲ τὴν πράξη. «Ἀνεπαισθήτως» ἀναζητεῖται ἡ ἀπλούστευση πού θὰ κάνει τὸ δόγμα κοινὸ κτῆμα τῶν πολλῶν. Γιατὶ οἱ πολλοὶ δχι οἱ ὀλίγοι, οἱ πολλοὶ καὶ οἱ ἐλάχιστοι ἔχουν ἀμφιβολίες καὶ πρέπει νὰ πεισθοῦν. Οἱ λίγοι ἀρκοῦνται στὸν φανατισμὸ τους. Καὶ οἱ μὲν ἐλάχιστοι, οἱ Ὀριγένηδες ἤμποροῦν νὰ ἐξοβελισθοῦν. Οἱ πολλοὶ δμως πρέπει νὰ ἀκολουθήσουν. Καὶ θὰ ἀκολουθήσουν μὲ τὴ σύνθεση. Ὅλες οἱ συγκρούσεις καταλήγουν στὴ σύνθεση. Μὰ ἡ σύνθεση εἶναι τόσο πιδ πετυχημένη δσο στὴν περίοδο τῶν συγκρούσεων ἐπικρατεῖ ἡ μεσότητα. Οἱ ἐχθρότητες σὲ μακρὰ προοπτικὴ δὲν ἀφίνουν τίποτα τὸ δημιουργικὸ. Ἐφου θἄρθει κατ' ἀνάγκη ἡ σύνθεση γιὰτὶ νὰ μὴν τὴν παρασκευάσει ἡ μεσότητα. Ἐ τάξη καὶ ἡ πρόοδος, τὰ δυὸ συνθήματα πού οἱστρηλατοῦν τὸν ἀνθρωπο ἔχουν μεγάλη σχετικότητα. Ἐ τάξη μὸλις ἐπικρατήσκει ἀρχίζει νὰ κλονίζεται ἀπ' ἔξω ἢ ἀπὸ μέσα. Ὁ Jacques Rueff λέει πὼς ἡ τάξη, κάθε τάξη, μοιάζει μὲ τὸ ἀσπίλο χιόνι. Δὲν ἀργεῖ νὰ βγεῖ δ ἥλιος. Καὶ τὸ χιόνι ἀρχίζει νὰ λιώνει. Καὶ νὰ λερώνει. Καὶ ἡ πρόοδος μοιάζει μὲ τὴ φύση. Γιατὶ εἶναι ἡ ἴδια φύση. Δὲν κάνει ἄλλατα. Θὰ ἔρθουν πάντοτε οἱ στιγμὲς γιὰ τὴ σύνθεση. Καὶ δσο περισσότερες τέτοιες στιγμὲς περνάει μιὰ κοινωνία τόσο πιδ εὐτυχισμένη εἶναι. Μὰ συνήθως οἱ ἀκρότητες δχι μόνο καθυστεροῦν μὰ καὶ παραποιοῦν τὴν σύνθεση. Ἐ ἀκρότητα τῆς εἰκονοκλασίας ὠδήγησε στὴν ἀκρότητα τῆς ἀναστηλώσεως, πού μονοπωλώντας τὸν φανατισμὸ τῆς ὀρθοδοξίας εἶχε μονάχα τὸ δνομα καὶ τὴν ἐλπίδα γιὰ σύνθεση. Ὁ τύπος ἐτιμώρησε τὸ δόγμα πού μὲ τοὺς Ἰσαυροὺς ἐσυμπέισε τὸν τύπο. Καὶ οὔτε τὸ δόγμα οὔτε δ τύπος ἐδγῆκαν ἀτόφιοι ἀπὸ τὴ ρηχὴ διαμάχη.

Σ' δλες τίς θρησκείες δλέπομε τέτοιες ἐσωτερικὲς διαμάχες. Διαμάχες δι-

πλές. Ἀνάμεσα στὸν τύπο καὶ τὸ δόγμα, ὅπως καὶ ἂν ἐμφανίζωνται πρὸς τὰ ἔξω. Καὶ ἀνάμεσα στὶς διάφορες πτυχές καὶ ἐκδηλώσεις τοῦ δόγματος. Τὶς περισσότερες φορὲς ἢ κατὰ τὴν εἶδη εἶναι δύσκολη, γιατί οἱ διαμάχες αὐτὲς μετέχουν καὶ τῶν δύο ὄψεων. Ἀκόμα περισσότερο ἔχουν σχέση καὶ μὲ τὶς ἐξωτερικὲς συγκρούσεις ἀνάμεσα στὸ δόγμα καὶ στὴν πράξη. Καὶ ἡ λουθηριανὴ καὶ ἡ καλδινικὴ μεταρρύθμιση ἦταν μικτές, περισσότερο τυποκοινωνικὴ ἢ πρώτη, σὰν διαμαρτυρία γιὰ τὴν παντοδυναμία τοῦ Πάπα, περισσότερο δογματικὸ - κοινωνικὴ ἢ δευτέρη σὰν προβολὴ μιᾶς καινούργιας μεταμεσαιωνικῆς θρησκευτικῆς καὶ κοινωνικῆς πράξεως.

Οἱ ἐξωτερικὲς ἀντιθέσεις εἶναι οἱ σπουδαιότερες. Πηγάζουν ἀπὸ τὸ διχασμὸ πού εἶδαμε. Τὸ δόγμα πού συντέθηκε μὲ τὸν τύπο ἀπ' τὴ μιὰ μεριὰ καὶ ἡ πράξη ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἡ πράξη. Εἶναι ἄραγε σωστὸ τὸ συμπέρασμα τοῦ Γκαίτε πὼς «ἐν ἀρχῇ ἦν ἡ πράξη»; Μὰ ἡ πράξη εἶναι ἀλήθεια. Ὅπως ἕως καὶ ὁ Λόγος.

Ὁ λόγος εἶναι τὸ δόγμα πού βγήκε ἀπὸ τὸν τύπο. Ἡ πράξη μοιάζει μὲ τὸν τύπο. Καὶ γι' αὐτὸ δὲ φτάνει. Ὅπως ἡ μορφὴ προκάλεσε τὸ δόγμα, ἔτσι ἡ πράξη ὠδήγησε στὸν κανόνα ζωῆς. Στὴν ἠθικὴ.

Μὰ ἡ ἠθικὴ δὲν εἶναι μονάχα ἡ ἐξέλιξη τῆς πράξεως. Εἶναι καὶ τὸ χωνευτὴρ τῆς συγκρούσεως ἀνάμεσα στὸ δόγμα καὶ στὴν πράξη. Γιατί αὐτὴ εἶναι ἡ μεγάλη σύγκρουση πού βγαίνει ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἀντίθεση τῆς θρησκευτικῆς διαδικασίας. Δὲ χρειάζεται ἀναζήτηση σχημάτων. Ἄς μείνουμε στὴν πρώτη εἰκόνα. Πλησιάζει μὲ τὸ σχῆμα τοῦ Levi - Strauss πού ξεχωρίζει ἀνάμεσα στὰ σχήματα πού ζοῦμε, ἐκεῖνα πού μπορούμε νὰ προσπελάσουμε ἐκ τῶν ἔξω ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν παράσταση πού ἔχουν γι' αὐτὰ οἱ ἄνθρωποι, καὶ στὰ σχήματα πού συλλαμβάνουμε ἐκ προοιμίων — ξεχωρίζει δηλαδὴ τὸ πραγματικὸ ἀπὸ τὸ τελετουργικὸ. Καλύτερα νὰ ξεχωρίζουμε τὸ δόγμα ἀπὸ τὴν πράξη. Οἱ ἐμπειρεῖες μας ἀναφέρονται στὸν πολιτισμένον κόσμον, ὅσο κι' ἂν πρέπει νὰ ξεκινᾶμε ἀπὸ τὸν πρωτόγονον.

Τὸ δόγμα καὶ ἡ πράξη. Ἡ σύγκρουση μεταξὺ τους πολλὰς φορὲς παίρνει τὸ χρῶμα τῆς πάλης ἀνάμεσα σὲ δύο ἠθικὲς. Γιατί λέμε ὅτι ἡ πράξη χαλιναγωγεῖται μὲ τὴν ἠθικὴ σὰν ἀνάγκη παραχωρήσεως στὴν τάξη, μὰ καὶ τὸ δόγμα ἔχει σὰν ὅπλο τὸ φανατισμὸ του. Θέλει νὰ μονοπωλήσῃ τὴν ἠθικὴ. Δὲν ὑπάρχει ἠθικὴ παρὰ ἡ δική του. Ἀπὸ ἐκεῖ βγαίνει ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὸ δόγμα καὶ στὴν πράξη. Γιατί στὸ βάθος, δὲν ὑπάρχουν μεγάλες διαφορὲς στὴν ἠθικὴ ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων τῆς ζωῆς στὴ δεδομένη ἐποχῇ. Στὴν οὐσία οἱ ἔννοιες τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ πού εἶναι ἡ βάση τῆς ἠθικῆς εἶναι οἱ ἴδιες καὶ στὸ δόγμα καὶ στὴν πράξη. Ἄλλες σὲ κάθε ἐποχῇ, μὰ ὄχι διαφορετικὲς πολὺ στὴν ἴδια ἐποχῇ. Ἀλλοιώτικαι εἶναι οἱ τρόποι τῆς ἀντιμετώπισής τους. Ἡ ἀδιαλλαξία τοῦ δόγματος γυρεύει τὴ μιὰ ἄκρη. Ἡ χαλαρότητα τῆς πράξεως δείχνει κάποτε, σὰν ἐξαιρέση, τὴν ἄλλη ἄκρη. Καὶ τὸ δόγμα ἐπαναστατεῖ καὶ κατακεραυνώνει τὴν ἐξαιρέση, ζητώντας τὴν ἀκαμψία καὶ μὴ παρακολουθώντας τὴν ἐξέλιξη, ὅτε βλέποντας τὴ μεσότητά πού εἶναι ἡ πραγματικὴ πράξη καὶ πού μοιραία θὰ οδηγήσῃ καὶ στὴν ἰσορροπία τοῦ αὔριο. Εἶναι πράξη ὁ χιππισμὸς ἢ εἶναι ἐξαιρέση; Αὐτὸς δείχνει τὴ σύγχρονη ἠθικὴ; Βέβαια ὄχι. Κι' ὅμως ἂν δεχόμεστε τὸ πλάσμα τοῦ Rousseau θὰ ἔπρεπε οἱ ἄγριοι νὰ εἶναι καλοὶ. Ὁ Diderot τοῦ ὑπόβαλε πονηρά, ὅπως ξέρουμε, τὴν ἰδέαν νὰ ὑποστηρίξει στὸ διαγωνισμὸ τῆς Ἀκαδημίας τῆς Di-

jon το 1749 πώς η φύση έκανε τόν άνθρωπο ευτυχισμένο και καλό, μα η κοινωνία, ιδιαίτερα με την ιδιοκτησία — που όμως είναι εξέλιξη του ένστικτου της οικειοποίησης των αγαθών — τόν διαφθείρει. "Όμως η ήθική μας γυρεύει τελειότερες αξίες συμπεριπέρας, όπως προχωρεί η πράξη σε ψηλότερες μορφές κοινωνικής ζωής. 'Ο Mauss στο περίφημο δοκίμιό του για την ιδέα του θανάτου διαπιστώνει πως στους πρωτόγονους η ιδέα του θανάτου φέρνει το θάνατο. Αυτή δέν είναι βέβαια η ευτυχία των χίππηδων και των άλλων άπροσάρμοστων επαναστατών που τούς καλεί η φωνή της αλήθειας στην άρνηση της μεσότητας, που είναι η ήθική. Στην ίδια άρνηση σπρώχνει και ο φανατισμός. Μα η μεσότητα επικρατεί πάντοτε. Κι' όσο γρηγορότερα τόσο καλύτερα. Σ' αυτήν καταλήγουν όλοι όσοι γυρεύουν να θεμελιώσουν τους ήθικούς κανόνες της κοινωνικής συνειδήσεως. Από τόν Πλάτωνα, με τις ιδέες, ως τόν Rousseau με το «θετο ένστικτο», τόν Kant με τόν «πρακτικό λόγο», τόν «έμπειρισμό» του John Stuart Mill, την «έξελικτικότητα» του Spencer, την «κοινωνική έπιβολή» του Durkheim, όλοι προσπαθούν να βρουν τη σύνθεση ανάμεσα στο έγω και στην κοινωνία. Και η σύνθεση είναι η μεσότητα. Και ο ήθικός νόμος.

"Ετσι προβάλλει μια άλλη μορφή του ίδιου θέματος. Το δόγμα, συνέπεια της μορφής, και κάποτε αντίδραση σ' αυτήν, δέν έχει στην πορεία της διαμορφώσεώς του, με την πράξη καμιά συνάφεια: Η άπάντηση των φανατικών είναι άρνητική. Μα και ο μυστικισμός βγαίνει από την πράξη. Και ζει με το άγχος να την έξευγενίσει με τη θυσία, τη δική του ή την ξένη, ή με το παράδειγμα. Είναι δυσυπόστατος. Σπάνια είναι ατομικός. Τις περισσότερες φορές είναι κοινωνικός. Και τότε κρατάει τη ρομφαία του έξολεθρευμού. Και όταν είναι ατομικός, σπάνια άντέχει ως το τέλος. 'Ο άνθρωπος γυρεύει άσυναίσθητα μα και άπεγνωσμένα το διάλογο. Με τη φύση, με το Θεό, με το φίλο, ή με τόν έχθρό. Και αυτή η άπόγνωση θεμελιώνει το μοναχικό δίο σε όλες τις θρησκείες κι' όχι μονάχα στο χριστιανισμό. Και αυτή η άπόγνωση παίρνει από την πράξη την μαχητικότητα της άμφιβολίας που στη φυγή της προς τα έμπρός γίνεται φανατισμός. Και μισαλλοδοξία. Και έερη εξέταση.

'Από το άνακάτωμα αυτό νέες αντιθέσεις πηγάζουν και οδηγούν στην άναζήτηση μέσων τρόπων ζωής. Κανόνων που να εντάσσουν την πράξη στο δόγμα. Μα και να προσαρμόζουν το δόγμα στην πράξη, όσο τουτο είναι δυνατό. Στο θεμέλιο αυτό στηρίζεται το πλέγμα των κανόνων συμπεριφορής που λέγεται ήθική.

'Η ήθική, έτσι, βγαίνει από τα πράγματα στην αιχμηρή της πυραμίδας. Από εκεί κατευθύνει τη ζωή σε όλες της τις έκδηλώσεις. "Όπως ο φάρος. Μα η ποιότητα του φάρου έχει σημασία για την άπόδοσή του. Δέν φτάνει να είναι τεχνικά άρτιος. Δέν φτάνει να έχει καθαρά γυαλιά σε όλες του τις πλευρές. Ούτε να είναι στερεός και άκίνητος. Πρέπει άκόμα να μπορεί να γυρίζει ή να κλιμακώνει το φως του, είτε ρυθμικά για να δημιουργεί θεατικότητα, είτε έναλλασσόμενα για να βοηθάει την πλευρά που έχει πιότερο άνάγκη. Και πρέπει άκόμα να στηρίζεται σε ολοκληρωμένο οικοδόμημα. Και άκόμα σε στερεό έδαφος. "Ετσι και οι ήθικοί κανόνες δέν άρκει να είναι λογικές συνέπειες του δόγματος. Πρέπει να έχουν στην πραγματική κοινωνική πράξη. Και να μπορούν να την επηρεάζουν στηριγμένοι στο

δόγμα μὰ καὶ στὴν ἐξέλιξη τῆς ζωῆς. Κατὰ κάποιον τρόπο, ἔτσι, καὶ τὸ δόγμα εἶναι καὶ αὐτὸ συνάρτηση τῆς πράξεως. Καὶ τότε μόνο γίνεται ζωντανὸ ὅταν μπορεῖ νὰ πετυχαίνει τὴ σύνθεση. Τὸ πρόβλημα ὁμῶς εἶναι νὰ μπορεῖ νὰ ξεχωρίζει τὰ πραγματικὰ στοιχεῖα τῆς πράξεως, δηλαδὴ τῆς ἐξελίξεως καὶ οὕτε νὰ παρασύρεται ἀπὸ τὰ ἐπεισοδιακὰ στοιχεῖα ποὺ δὴγοῦν τὴν κοινὴ γνώμη σὲ παροδικὰς ἐκδηλώσεις, γιὰτὶ τότε ὑπερφαλαγγίζεται ἄσκοπα καὶ ἐπικίνδυνα, οὕτε ὁμῶς καὶ νὰ συμπίεζει τὴν κοινωνικὴ συνείδηση ποὺ δὲν ταυτίζεται πάντοτε μὲ τὴν κοινὴ γνώμη, γιὰτὶ ἀπομακρύνεται ἔτσι ἐπικίνδυνα ἀπὸ τὴν πράξη. Τὸ δόγμα δὲν φτάνει νὰ θεωρεῖται ἀμετακίνητο. Καὶ μέσα στὸ ἀμετακίνητο ὑπάρχουν περιθώρια ἐξελίξεως καὶ προσαρμογῆς. Γιὰτὶ καὶ τὸ δόγμα γίνεται ὅταν γυρεύει νὰ ἐπιβληθεῖ, κοινωνικὸ φαινόμενο. Στὶς σύγχρονες μάλιστα κοινωνίες ποὺ τὸ θρησκευτικὸ ἔνστικτο παίρνει κάποια ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ τύπο, ἢ ἀποστολὴ τοῦ δόγματος εἶναι νὰ σώζει καὶ τὸν τύπο καὶ τὴ διατήρηση τοῦ θρησκευτικοῦ ἔνστικτου στὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων, ὅταν πιστεύει πῶς ἡ θρησκεία τὴν ὁποῖαν ὑπηρετεῖ εἶναι ἡ μόνη ποὺ δὴγεῖ στὴν σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ σωτηρία διὰ τῆς βίας εἶναι γιὰ τίς σύγχρονες κοινωνίες ἀδιανόητη.

Μέσα στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς πραγματικότητος πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ καὶ ἡ πρόσφατη ἐγκύκλιος τοῦ Πάπα Παύλου τοῦ βου γιὰ τὰ ἀντισυλληπτικὰ φάρμακα. Ἡ ἐγκύκλιος δὲ σχετίζεται μὲ τὸ καθυτὸ δόγμα, γιὰτὶ δὲν ἀναφέρεται στὴν ἀποκαλυπτικὴ θεμελίωση τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Εἶναι ὁμῶς ἀπόλυτα συνδεμένη μὲ τὴν ἠθικὴ ποὺ τὸ δόγμα προσπαθεῖ νὰ διαμορφώσει καὶ νὰ ἐπηρεάσει. Ἄν ξεφύγουμε ἀπὸ τίς πρόχειρες ἀναταραχὰς ποὺ ἐπροκάλεσε ἡ ἐγκύκλιος, δὲν μπορούμε νὰ ἀρνηθοῦμε ὅτι ὁ Ποντίφικας προσπαθεῖ νὰ κάνει τὴν σύνθεση ποὺ εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν ἠθικῶν κανόνων τῆς σύγχρονης ζωῆς. Δὲν ἀρνεῖται τὸ πρόβλημα τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ. Θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ κατηγορηθεῖ γιὰτὶ ὁ πραγματισμὸς του τὸν ἀπομακρύνει φαινομενικὰ ἀπὸ τὴν ἐντολὴ τοῦ Παύλου. Τὸ πρόβλημα ὁμῶς αὐτὸ τὸ ἀντιμετωπίζει μὲ τοὺς ἠθικοὺς κανόνες ποὺ προσθεύει ἢ Ἐκκλησία καὶ ποὺ θυμίζουσιν κάποιες ὀψεις τῆς διδασκαλίας τοῦ Μάλθου, ὅχι βέβαια ἐκεῖνες ποὺ στηρίζονται στὴν κοινωνικὴ κατάσταση τῆς ἐποχῆς του, μὰ ὅσες ἔχουν σχέση μὲ τὴν χριστιανικὴ ἠθικὴ, τὸ ἀντιμετωπίζει δηλαδὴ μὲ τὴν ἀποχὴ στὶς ἐποχὰς ποὺ ἡ σύγχρονη ἱατρικὴ ἀνγνῶρίζει γιὰ καρποφόρες. Ἡ ἐγκύκλιος αὐτὴ ἐπιχειρεῖ μιὰν ἀξιοπρόσεχτη σύνθεση ποὺ θὰ ἐπηρεάσει περισσότερο τὴν τρέχουσα ἠθικὴ ἀπὸ τὴν προσήλωσιν στὸ αὐστηρὸ δόγμα ποὺ διδάσκει ἡ χριστιανικὴ ἐκκλησία καὶ ποὺ δὲν κρατιέται ἄλλωστε στὴν πράξη. Ὅσοι λένε ὅτι καλύτερα θὰ ἦταν νὰ μὴ πεῖ τίποτε ὁ Πάπας ἔχουν, γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἄδικο. Ὑστερα ἀπὸ τὴ Σύνοδο τοῦ Βατικανοῦ, ἡ γραμμὴ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας ἀλλάζει ριζικὰ, γίνεται κοινωνικώτερη, προσπαθεῖ νὰ πετύχει τὴ σύνθεση μὲ τὴν πράξη μὲ μεγαλύτερο ρεαλισμὸ. Γιὰτὶ ἡ ρωμικὴ Ἐκκλησία εἶχε καθυστερήσει ἀπὸ τὴν ἀρχή. Ἄλλες εἶναι οἱ ἱστορικὲς καταβολὰς τῆς Ὀρθοδοξίας.

Β'

Δὲν πρέπει ποτὲ νὰ ξεχνᾶμε τὴν ἰδιοτυπία τῆς ἀνατολικῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Δὲν εἶναι οἱ δογματικὲς διαφορὰς ποὺ τὴν διαφοροποιοῦν. Καὶ αὐτὲς

είναι συνέπειες περισσότερο τῆς ἰδιοτυπίας τῆς. Πρὶν ἀπὸ τὸ σχίσμα οἱ δογματικές αὐτὲς διαφορὲς δὲν ὑπῆρχαν. Καὶ ὅμως ὑπῆρχαν βαθύτερες ἀντιθέσεις. Ἄς χωρίσουμε σὲ δύο περιόδους τὴν ἱστορία τῆς Ὁρθοδοξίας, πρὶν ἀπὸ τὸ σχίσμα τὴν μία, ἀπὸ τὸ σχίσμα καὶ ὕστερα τὴν ἄλλη. Καὶ ἄς ρίξουμε μιὰ σύντομη ματιὰ ἰδιαίτερα στὴν πρώτη ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν περίοδο τῆς ἀποκρυσταλλώσεως τῶν θεμελίων τῆς κατοπινῆς ἐξελίξεως. Οἱ ἱστορικές συνθήκες στὴν Ἄνατολή καὶ στὴν Δύση ἦταν σ' ὅλην αὐτὴν τὴν περίοδο διαφορετικές. Στὴν Δύση ἡ Αὐτοκρατορία ἀποσυνθέταν ὅταν ὁ Παῦλος ἐπῆρε τὴ σάλπιγγα τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ ποὺ κατοχύρωσε τὴν πίστη μας. Νέες δυνάμεις ποὺ ἐπαίζαν διαλυτικὸ ρόλο ἄρχισαν νὰ ἐπικρατοῦν καὶ ἡ κοινωνία ἔχανε τὰ παλιὰ τῆς πλαίσια γιὰ νὰ ὀδηγηθεῖ σιγά-σιγά σὲ καινούργιες ἱεραρχήσεις. Ὁ διαλυτικὸς αὐτὸς αἴφρονος ἔκανε τοὺς ρωμαίους νὰ διαλέξουν τὸ τμήμα τῆς αὐτοκρατορίας τους ποὺ δὲν διέτρεχε ἀκόμα τὸν κίνδυνο τοῦ Βορρᾶ. Καὶ ποὺ εἶχε ἤδη ξεπεράσει τὸ στάδιο τῆς διασπάσεως τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ παρουσίαζε εὐνοϊκὸ τὸ ψυχολογικὸ ὑπόβαθρο τῆς δημιουργίας μιᾶς καινούργιας ἐνότητος. Τὸ Βυζάντιο ἦταν ἡ φυγὴ ἀπὸ τὴ Ρώμη, μὲ τὸ σκοπὸ νὰ γίνῃ μιὰ καινούργια Ρώμη, νὰ ξεκαθαριστοῦν καὶ νὰ δαμαστοῦν τὰ διαλυτικὰ στοιχεῖα τῶν περασμένων καὶ νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ νέα ζωὴ ποὺ κάθε ἄρχοντας φιλοδοξεῖ πάντοτε νὰ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν ἴδιο.

Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος εἶδε νωρὶς τὸ πρόβλημα, μὰ εἶδε ἐπίσης νωρὶς, ὅχι ἴσως ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή, μὰ ἔγκαιρα, πὼς ἡ νέα Αὐτοκρατορία δὲν μποροῦσε νὰ στηριχθεῖ στοὺς ἴδιους ἀρμούς μὲ τὴν παλιὰ. Πρῶτα γιὰ τὰ κάδρα εἶχαν σπάσει, οἱ καταβολές τους εἶχαν σαπίσει καὶ τὰ στελέχη τους διαφθαρεῖ. Καὶ βέβαια, δὲν εἶχε τὴν ἀφέλεια νὰ καταγγεῖλει τὴν διαφθορὰ αὐτὴ ὅπως κάνουν συνήθως οἱ νεόπλουτοι τῆς ἐξουσίας, γιὰ τὴν ἦταν νουεχῆς καὶ παρασκευασμένος. Τὸ ἐναντίο ἐτόνιζε πάντοτε — καὶ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή — τὸν ἀπόλυτο σύνδεσμο καὶ τὴν πλήρη συνέχεια μὲ τὸ ἄμεσο παρελθόν. Ὑστερα γιὰ τὴν πανοπερμία τῆς Ἄνατολῆς ἦταν μὲν κουρασμένη ἀπὸ τὴν κατάτμηση, μὰ εἶχε μιὰ ψυχικὴ ζωὴ ἀλλοιώτικη.

Τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα ποὺ ἐπίδρασε βαθύτατα σὲ ὅλην τὴν Ἄνατολή ἀπόσπασε τὴν ἀκαμπτη ὀργανωτικότητα ἐκ τῶν ἄνω ποὺ ἐχαραιντήριζε τὴ Ρώμη καὶ τὴν ὀδήγησε, ὅπως ὅλα τὰ συγκεντρωτικὰ συστήματα, πρῶτα σὲ μεγαλεῖο καὶ ὕστερα στὴν παρακμὴ. Κατάτεινε στὴ δημιουργία μιᾶς ἀτμόσφαιρας ἰσότητος. Ἡ ἰσότητι εἶναι τὸ αἰώνιο, τὸ ἀμετακίνητο, ὅπως ἀποδείχεται, ἰδανικὸ τοῦ ἀνθρώπου. Συνειδητὰ ἢ ὑποσυνειδητὰ αὐτὸ τὸ ἰδανικὸ τὸν κινεῖ καὶ σ' αὐτὸ θυσιάζει πολλὰς φορὲς πολὺ ἀξιώτερα ἀγαθὰ καὶ πολὺ τιμιώτερα ἰδανικά. Καὶ ἡ ἐλευθερία θυσιάζεται συνηθέστατα γιὰ τὴν ἰσότητα. Βέβαια ὅλοι ξέρουμε πὼς ἡ ἰσότητι εἶναι ἀδύνατο νὰ τελειωθεῖ. Μὰ ἡ ἔλξη τῆς εἶναι ἰσχυρότερη ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία. Γίνεται μὲ τὴν ἴδια εὐκολία ἐμβλημα τῶν ἀδικούμενων ποὺ ζητοῦν δικαιοσύνη καὶ τῶν τύραννων ποὺ θέλουν νὰ γκρεμίσουν τὴν δεσποτεία τῶν ἄλλων γιὰ νὰ κατοχυρώσουν τὴν δική τους ἐξουσία. Καὶ ἔχει ἀκόμα κι' ἓνα ἄλλο προσὸν ἢ ἰσότητι σὰν ἰδανικόν. Ὅπως εἶναι ἀδύνατη ἡ δλοκλήρωσή της, ἔτσι εἶναι καὶ ἀκατάβλητη ἢ δυνάμη της. Τίποτα δὲν εἶναι πρὸ ἐπικίνδυνο γιὰ ἓνα ἰδανικὸ ἀπὸ τὴν δλοκλήρωτικὴ ἐφαρμογὴ του. Δείχνει τότε τὴν σχετικότητα τῆς ἀξίας του καὶ τὸ φροδο

των ἐλπίδων ποῦ στηρίχθηκαν σ' αὐτό. Δὲν τὸ βλέπουμε κάθε μέρα;

Αὐτὴ ἡ ἰσότητα εἶναι τὸ κήρυγμα τῆς Ἀνατολῆς. Μὰ καὶ τὸ κήρυγμα τοῦ Χριστιανισμοῦ. Καὶ ἀκόμα τὸ κήρυγμα τῆς Ἑλλάδας. Σὲ ἄλλο θεμέλιο στηριγμένη γιὰ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς ρίζες εἶναι στὴν κορυφὴ τὸ ἴδιο. Γιατὶ ὅπως λέει ὁ Bagehot, «οἱ κορυφὲς τῶν διαφόρων τύπων πολιτευμάτων καὶ ἐπιχειρήσεων εἶναι σὰν τὶς κορυφὲς τῶν βουνῶν, μοιάζουν δηλαδὴ περισσότερο μεταξύ τους παρ' ὅ,τι μοιάζουν μεταξύ τους οἱ ρίζες τους. Οἱ ἀρχὲς εἶναι ὅμοιες, διαφέρουν μόνο οἱ λεπτομέρειες τῶν κατώτερων στρωμάτων. Μόνο ὅταν ταξιδέψεις, καταλαβαίνεις πῶς οἱ κορυφὲς εἶναι ὅμοιες, ἐνῶ οἱ κάτοικοι κάθε βουνοῦ νομίζουν πῶς τὸ δικό τους βουνὸ εἶναι ἐντελῶς ἀλλοιώτικο ἀπὸ τὰ ἄλλα». "Ἐλα, ὅμως, ποῦ γιὰ νὰ στερεωθεῖ ἡ κορυφὴ δὲν φτάνει ἡ βία, χρειάζεται καὶ ἡ ἱκανοποίηση τῶν ἰδανικῶν τῶν κατώτερων στρωμάτων τοῦ Bagehot, τῶν λαῶν ἢ τῶν μαζῶν θὰ ἐλέγαμε σήμερα ἕναν αἰῶνα ὅστερα ἀπὸ αὐτόν;

"Ἡ Νέα Ρώμη ἄκουσε τὸν καῦμό γιὰ τὴν ἰσότητα ποῦ εἶχε ξεχάσει ἡ παλιὰ Ρώμη μὲ τὴν κοινωνικὴ τῆς ἱεράρχηση καὶ τὴν παρακμὴ ποῦ τῆς ἔφερε ἡ διαφθορὰ τῆς ἀριστοκρατίας τῆς. Πάντοτε ἡ λιποθυμία τῶν ἡγετικῶν τάξεων εἶτε εἶναι σταθερώτερες, ὅπως στὴ φεουδαρχία, εἶτε εἶναι ἐναλλασσόμενες, ὅπως στὴ δημοκρατία, φέρνει τὴν παρακμὴ.

"Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ζητώντας νὰ ἀντικόψει τὴν παρακμὴ ἔκανε τὴ φυγὴ πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ ἀγκάλιασε τὴν ἀξίωση τῆς ἐξιδανικευμένης ἰσότητος ποῦ ἔφερε γιὰ μῆνυμα ἢ διδασκαλία τοῦ Σωτῆρος. Μὲ τὸ Θεάνθρωπο ἔπαιρνε νέα μορφή καὶ νέο περιεχόμενο. Γινότανε ἰδέα ποῦ εἶχε διάφορα δόγματα, μὰ πρὸ παντός εἶχε τὸ ὄνομα τῆς «ἀγάπης». Ἡ ἰσότητα δὲν ἦταν γιὰ τὸ Χριστὸ διεκδίκηση ἦταν ἔμβλημα στοργῆς καὶ ἀκόμα θυσίας. Γιατὶ ἡ θυσία εἶναι ἡ ἀποθέωση τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν ἄλλο, πρὸς ἑκεῖνον γιὰ τὸν ὁποῖον δλοκληρώνεται ἡ θυσία. Ὁ Χριστιανισμὸς, ἡ ἐλπίδα τῶν λαϊκῶν στοιχείων ποῦ ἐπῆρε μαζὺ του, ὅπως συμβαίνει συχνὰ στὶς πρῶτες ἐκδηλώσεις τοῦ ἰδανικοῦ, τὰ φωτισμένα δόγματα κάθε ἐποχῆς, ἔγινε ἔτσι τὸ πραγματικὸ θεμέλιο τῆς Αὐτοκρατορίας.

Βέβαια δὲν ἦσαν λίγοι οἱ ἀρνητές. Πάντοτε ὑπάρχει στοὺς ἀναπτυγμένους ἀνθρώπους κάθε κοινωνίας ὁ διχασμὸς στοὺς νοσταλγοὺς τοῦ παρελθόντος καὶ στοὺς ὄνειροπόλους τοῦ μέλλοντος. Ὁ Κέλσος ἦταν ὁ πνευματικὸς φορέας τῶν νοσταλγῶν ἐνδὸς παρελθόντος ποῦ δὲν ὑπῆρχε ἀπὸ πολὺν καιρὸ. Οἱ νοσταλγοὶ εἶναι πολλὲς φορὲς ἀνατροπεῖς, γιατί ἡ νοσταλγία πηγάζει πιδ μακριὰ ἀπὸ τὸ σήμερα καὶ ἀκόμα κι' ἀπὸ τὸ χτές. Ὁ Τερτυλλιανὸς εἶναι ὁ ἐκπρόσωπος τῶν ὄνειροπόλων τοῦ μέλλοντος. Γυρεύει, σὰν νὰ ἦταν πραγματικὸς Ρωμαῖος, νὰ ἐκπληρώσει τὸ δράμα του. Καὶ ἡ διδασκαλία του περὶ χωρισμοῦ τοῦ Καίσαρος ἀπὸ τὸ Θεὸ καταλήγει σιγὰ σιγὰ στὴν ἀπορρόφηση τοῦ Καίσαρος καὶ στὴ μισαλλοδοξία. Ἀνάμεσα στοὺς δύο ὁ Ὁριγένης, φορέας τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος, τῆς Ἀνατολῆς, γυρεύει τὴ σύνθεση. Καὶ κατηγοριεῖται μὲν ὅπως ὁ Τερτυλλιανὸς σὰν αἰρετικὸς, μὰ στὸ τέλος στὴ σύνθεση καταλήγει ἡ κοινωνία. Καὶ ἡ Αὐτοκρατορία ποῦ τὴν καλύπτει.

"Ἡ σύνθεση ὅμως παίρνει ἄλλη μορφή στὴν Ἀνατολὴ καὶ ἄλλη στὴ Δύση. Στὴ Δύση συνεχίζει τὰ διδάγματα τοῦ Τερτυλλιανοῦ. Καὶ ἡ Ἐκκλησία διεκδικεῖ τὴν ὑπέρτατη ἐξουσία. Στὴν Ἀνατολὴ ὁ Ἑλληνισμὸς ἐκλογικεύει τὴν ἀνάγκη

τῆς συμβιώσεως καὶ δῆγαι στὴν πρωτοκαθεδρία τῆς Πολιτείας. Μὰ ἡ ὑπαρξὴ τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ὁ κρῖκος μὲ τὸ λαϊκὸ στοιχεῖο τῆς πολυσύνθετης Αὐτοκρατορίας. Αὐτὸς ὁ χαρακτήρας τοῦ κρῖκου μεταξὺ ἐξουσίας καὶ λαοῦ διαφοροποιεῖ βασικὰ τὴν Ἀνατολικὴ ἀπὸ τὴν Δυτικὴ Ἐκκλησία. Ἡ Δυτικὴ, μὲ τὴ λιποθυμία τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, γίνεται συγκεντρωτικὴ καὶ ἀριστοκρατικὴ. Συνεχίζει κατὰ τὸν τρόπο τῆς τὴν Αὐτοκρατορία μέσα στὸ πλέγμα τῶν διεκδικήσεων πού τὴν σπαράζουσι μὲ τοὺς νεήλυδες τῆς ρωμαϊκῆς ἰθαγένειας. Ἀνγκαστικὰ γίνεται συγκεντρωτικὴ γιὰ νὰ ἀκολουθήσει τὴν πορεία τῆς μεσαιωνικῆς κοινωνίας στὴ φεουδαρχία.

Οὔτε ὁ τύπος τῆς λατρείας οὔτε τὸ δόγμα εἶναι ἀρκετὰ γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἀρχουσας ρωμαίας. Μένει ὅμως ἡ διεκδίκηση τῆς ἀπόλυτης ἐξουσίας σὰν ἀνώτατης Ἀρχῆς πού ἐλέγχει τίς ἄλλες. Ἡ κοινωνία δὲν εἶναι τὸ κύριο ὑποκείμενο τῆς Ἐκκλησίας. Εἰς μάτην οἱ Ἀμβρόσιοι καὶ οἱ Αὐγουστῖνοι προσανατολίζονται πρὸς τὴν ἑλληνικὴ σκέψη. Ἡ παπικὴ ἐξουσία παίρνει φεουδαρχικὴ μορφή. Καὶ γι' αὐτὸ ἔχει μεγαλύτερη ἀνάγκη τοῦ δόγματος, πού εἶναι ὄπλο κυριαρχίας τῆς κεντρικῆς τῆς μηχανῆς. Ὁ Πελάγιος μὲ τίς ὑπερβολὲς τῆς διδασκαλίας του κἀναι φανεροὺς τοὺς κινδύνους πού παρουσιάζει τὸ ἀνθρώπινο στοιχεῖο δταν γυρεῖ αὐτὸ νὰ θεμελιώσῃ τὸ δόγμα. Καὶ οἱ κίνδυνοι αὐτοὶ σπρώχνουν τὸν Αὐγουστῖνο σὲ μία νέα μορφή συνθέσεως, πῶς συντηρητικὴ, πού τὸν κἀνουν τὸν κύριο ἀπολογητὴ τῆς δωρεᾶς.

Σιγὰ σιγὰ οἱ δύο ἐκκλησίες παίρνουν διαφορετικοὺς δρόμους. Καὶ οἱ δύο ξεκινᾶνε ἀπὸ τὴν ἐνανθρώπιση. Μὰ ἡ δυτικὴ κολλάει ὑποσυνείδητα στὸν τελολογικὸ Θεοκεντρισμό, στὴν ἰδέα πὼς ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ γίνῃ Θεὸς καὶ κάθε θυσία γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ εἶναι θεμιτὴ. Μὰ καὶ γι' αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητη ἡ Θεία Πολιτεία, πού οὐσιαστικοποιεῖται μὲ τὴν κυριαρχία τῆς Ρώμης στὸν κόσμον. Τὸ ρωμαϊκὸ στοιχεῖο τῆς ὀργανώσεως τῆς ἐξουσίας ἐπικρατεῖ ἔτσι.

Ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἀντιθετὰ ἐπηρεάζεται τελικὰ ἀπὸ τὸν ἀνθρωποκεντρισμὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ μηνύματος. Ὅσοι καὶ ἂν εἶναι οἱ ρηχὲς ἄλλωστε ἀντιδράσεις τῶν πρώτων χρόνων, οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες ἀρχίζουν νὰ δείχνουν καινούργιους δρόμους. Ὁ Θεὸς γίνεται ἄνθρωπος, αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τῆς ἐνανθρωπίσεως. Εἶναι Ἑλληνικὸ τὸ νόημα αὐτό. Μὰ καὶ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ παλὸν Ἑλληνικὸ δόγμα. Ὁ Θεᾶνθρωπος ἔρχεται στὴ γῆ ὄχι γιὰ νὰ διεκδικῆσῃ μὴ θέση στὶς κακίαις καὶ στὶς καλωσύνας τῶν ἀνθρώπων καὶ νὰ ἀντιδράσῃ στὴν ἠθικὴ τους μὲ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ἀνώτερης δικῆς του ἠθικῆς τῆς σκληρῆς δικῆς, μὰ γιὰ νὰ πείσῃ τὸν ἄνθρωπον νὰ θυσιασῆ γι' αὐτόν, νὰ ἐξανθρωπίσῃ τὰ θεμέλια τῆς ζωῆς του, νὰ τοῦ κηρύξῃ τὴν ἀγάπην.

Ἔτσι ἡ Ὁρθοδοξία παίρνει ἀπὸ τὸν πέμπτον καλὰ καλὰ αἰῶνα τὴν ἰδιοτυπία τῆς. Μία ἰδιοτυπία πού εἶναι σύμφωνη μὲ τὴν οὐσία τοῦ χριστιανισμοῦ. Γι' αὐτὸ καλύτερα θὰ ἦταν ἂν λέγαμε πὼς ἰδιότυπη ἔγινε ἡ καθολικὴ ἐκκλησία. Καὶ ἔχουμε δικαίωμα οἱ ὀρθόδοξοι νὰ διεκδικοῦμε τὸ προνόμιον πὼς εἴμαστε πλησιέστερα στὴν οὐσία τοῦ κηρύγματος τοῦ Σωτῆρος. Τὸ κήρυγμα αὐτὸ εἶναι λαϊκὸ, γιατί εἶναι κήρυγμα ἰσότητος. Ἔχει μέθοδον τὴν ἀγάπην, γιατί ἔξερει πὼς ἡ ἰσότης εἶναι ἀπραγματοποίητη καὶ θεμελιώνει ἔτσι ἕναν ἀνθρωπισμὸν πού ἐξιδανικεύει τὴν ἀμφιβολία τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος δίνοντάς τῆς ὑπερβατικὴν διεξοδόν. Ἡ Ὁρθοδοξία ἐκρά-

της σε θεμέλιό της την Ισότητα. Και φαίνεται στη συνάντηση και στην κατάκτησή της και στο ανάκλιμα του λαϊκού και του κληρικού στοιχείου το πράγμα. Ο άνθρωπος χαρκτηρίας της από αυτά τα στοιχεία θγαίνει. Έτσι αν θελήσουμε να ακολουθήσουμε σε έπιγραμματική κομπορημοσύνη τον Σατωμπριάν που έλεγε το 1825 στη Βουλή των Εδγενών λησμονώντας αιώνες μισαλλοδοξίας και διωγμών ότι ο καθολικισμός είναι ή θρησκεία της ειρήνης που δεν έχει ανάγκη από Ικρίων ματα πρὰ μόνο για τούς μάρτυρές της, θά μπορούσαμε να πούμε πώς ή 'Ορθοδοξία είναι ή θρησκεία της Ισότητας που θεωρεί δικό της θ,τι άνθρωπινο. Έτσι πολύ πριν μᾶς χωρίσει από τούς καθολικούς το δόγμα, μᾶς έχώρισε ή κοινωνική ύποβάθρωση και ή ψυχολογική δικαιολογία της δικής μας θεμελιώσεως του θρησκευτικού ένστίκτου μέσα στα πλαίσια της νέας διδαχής. Η δρθοδοξία μπορούσε πρκαπτικά να απαντήσει στο ρωμαίο κατήγορο των Χριστιανών που τον ρωτούσε θπως λέει ο Ευσέβιος, για να τον ένοχοποιήσει για προδοσία που θρίσκεται ή ούράνια 'Ιερουσαλήμ, πώς ή 'Ιερουσαλήμ αυτή θρίσκεται στην ψυχή του λαού που γυρεύει Ισότητα και αγάπη. Δέ θά λέγαμε ποτέ ούτε στην άκμή του Βυζαντίου πώς θρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη, θπως οι θυτικοί θά λέγανε πώς θρίσκεται στη Ρώμη. Άλλα Ιδανικά μας και των δρθοδόξων και των 'Ελλήνων και άλλοι καύμοι θρίσκονται στην Κωνσταντινούπολη.

Ίσως ή δρθοδοξία να μπορούσε να διορθώσει το δόγμα του Τερτυλιανού «ή δημοκρατία μας είναι ο κόσμος», με την ρήση: «Η δημοκρατία μου είναι ή ψυχή των λαών του κόσμου.»

Μά μια τέτοια δημοκρατία είναι αναγκαστικά χαλαρή στην κορυφή της. Δέ γίνεται άλλοιως. Στην κορυφή φτάνουν ποικίλα μηνύματα, πολλές φορές αντιφατικά, διαφορετικά ήθικά κηρύγματα. Η κορυφή πρέπει να τᾶ άκούει, να τᾶ κρίνει, να τᾶ ζυγίζει, να προβλέπει την εξέλιξή τους και θσο είναι μπορετό να τᾶ έπηρεάζει. Και είναι πιό πολύ μπορετό, θταν είναι πιό έγκαιρο. Ξαναγυρίζουμε έτσι σε θσα εΐπαμε παραπάνω για την ήθική.

Γ'

Η έποχή μας είναι ή έποχή του ύστερου είκοστου αΐωνα. Δηλαδή ή περίοδος που μόλις άρχισαμε να ζούμε ύστερα από την κάποια Ισορροπία που δημιουργήθηκε με το καταστάλαγμα των φοβερών κλυδωνισμών του δεύτερου μεγάλου πολέμου και το ξάπλωμα του καταναλωτικού πολιτισμού και που θά καταλάβει το τελευταίο τρίτο της έκατονταετηρίδας μας. Είναι μια περίοδος που τᾶ περασμένα παρασκευάσαν με θαθείες εξελίξεις. Όποιος διαβάσει το θεμελιωδέστερο έργο της σύγχρονης φιλολογίας, τον προδρομικό μᾶ και παραδοσιακό «Όδυσσέα» του James Joyce θπως και τᾶ άλλα του έργα, θλέπει πώς τᾶ αΐωνια προβλήματα της κοινωνικής ζωής ξαναζυμώνονται με κινούργιες μορφές στη σύγχρονη έποχή. Άπέναντι στις εξελίξεις αυτές ή πρακτική και δργανωμένη εκδήλωση του θρησκευτικού ένστίκτου δηλαδή ή 'Εκκλησία είναι από τᾶ φύση της ύπάρξεώς της αναγκασμένη να πάρει θέση. Η Καθολική 'Εκκλησία με τᾶ Δεύτερη Σύνοδο του Βατικανού έκανε θ,τι ένόμιμο πώς άποτελεί εκσυγχρονισμό. Είναι το Aggiornamento αυτό άρκετό, θσο κι' αν είναι άφάνταστο για τούς συντηρητικούς. Οι έπα-

ναστατικές εκδηλώσεις του καθολικού κλήρου της λατινικής· ιδιαίτερα Ἀμερικῆς ἀφίνουν ἀμφιβολίες. Μὰ καὶ οἱ ἀντίστοιχες ἀμφιβολίες μποροῦν νὰ ὑπάρχουν γιὰ τὶς ὑπερβολὲς αὐτῶν τῶν ἐκδηλώσεων. Ἡ ἠθικὴ γραμμὴ ποὺ χαράζει ἡ Ἐκκλησία πρέπει νὰ εἶναι σύνθεση, μεσότητα καὶ ὄχι ἀκρότητα. Γιατὶ μόνο ἔτσι πατάει στερεὰ στὴν κοινωνικὴ συνείδηση καὶ τὴν ἐπηρεάζει.

Μὰ ἀνάμεσα στὴν καθολικὴ καὶ τὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ὑπάρχει ἡ διαφορὰ τῆς ἐξέλιξως ποὺ εἶδαμε στὰ προηγούμενα. Ἡ Ὄρθοδοξία εἶναι πιὸ κοντὰ στὴν ἐξέλιξη γιατί εἶναι πιὸ κοντὰ στὸ λαό. Γι' αὐτὸ καὶ στὴν ὀρθόδοξία ὁ ρόλος τῶν λαϊκῶν ἦταν ἀνέκαθεν πολὺ σπουδαιότερος ἀπὸ τὴ Δύση ὅπου οἱ λαϊκοὶ εἶχαν μόνο τὸ χρέος ὅπως ἔλεγαν εἰρωνικὰ οἱ ἀγγλικοὶ το pray, pay and obey. Δὲν ἦταν μόνον ὁ Βυζαντινὸς αὐτοκράτορας «ἐξῴθεν ἐπίσκοπος», ἦταν καὶ ὁ ἀπλὸς χριστιανὸς παράγων τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως. Πάντοτε, μέχρι καὶ τοῦ νῦν. Γιατὶ ἔχει ἡ ὀρθόδοξία μέσα στὰ θεμέλια τῆς τὸ ἰδανικὸ τῆς ἰσότητος καὶ δὲν διαβρώθηκε ἀπὸ τὴν ἱεραρχικὴν φεουδαρχία, ποὺ ὅπως ὄλες οἱ φεουδαρχίες, ποὺ ἀναγκαστικὰ συνεργάζονται μεταξὺ τους, ὑπῆρξε χρόνια καὶ χρόνια τυφλὴ μπροστὰ στὰ καλέσματα τῶν καιρῶν. Ἄντὶ νὰ ἀντιμετωπίζει τὰ προβλήματα τῆς ζωῆς, ἄφηνε νὰ διαμορφώνεται παράλληλα ἀπὸ τὴν ὀργάνωσή της μιὰ κοινωνικὴ συνείδηση ποὺ συνδύαζε τὴν ἀκρίτεια μὲ τὴν πίστη, τὴν εὐλογία τῆς ἀνισότητος μὲ τὴν εὐσπλαχνία, τὴν ἐνίσχυση τῆς τυραννίας μὲ τὴν ἐξέλιξη πρὸς κάποια χειραφέτηση. Καθυστερήσε. Καὶ οἱ χειρισμοὶ τῆς προσχρυσίας τῆς ἦταν περισσότερο πολιτικοὶ παρά ἠθικοί. Ἄς θυμηθοῦμε τὴν πολιτικὴ τοῦ Βυζαντινοῦ ἀπὸ τοὺς μεγάλους πολέμους μέχρι τὰ χρόνια μας. Ὁ καλόβολος καὶ «μεταβατικὸς» Ἰωάννης ὁ 2ος ἐτόλμησε νὰ ἴδῃ τὴν καθυστέρηση. Καὶ νὰ κάμει τὴν ἐπανάσταση. Τὴ συνεχίζει ὁ Παῦλος ὁ 6ος. Ὁ προτεσταντισμὸς ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶναι φαινόμενο ἐτερόφωτο καὶ περιορίζεται στὴν ἀρνηση τῶν ἀκρότητων τοῦ καθολικισμοῦ, χωρὶς νὰ ἀπομακρύνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐξέλιξή του. Δὲν εἶναι φεουδαρχικὸς, εἶναι ὅμως ὁ φορέας τῆς τυπικῆς μορφῆς τῆς ἐλευθερίας. Αὐτὸς δὲν ἄκουσε ποτὲ τὴν κρυγὴ τοῦ Lacordaire. Καὶ εἶναι ἀριστοκρατικὸς γιατί ζητάει τὴν οἰκιοθελή θυσία τοῦ ἀνθρώπου χάρις τῆς κοινῆς ἐλευθερίας.

Μένει μόνο ἡ Ὄρθοδοξία ποὺ εἶναι συνδεμένη μὲ τὸ ἰδανικὸ τῆς ἰσότητος. Τὸ ἀνθεκτικώτερο ἰδανικὸ τοῦ ἀνθρώπου. Ὄνομάστε το ὅπως θέλετε. Ἄλλοτε τὸ εἶπαν δημοκρατία, ἄλλοτε κοινωνικὴ δικαιοσύνη, ἄλλοτε ἀνέβασμα τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τῶν μαζῶν, ἄλλοτε ἄλλοιως. Στὸ βάθος θρῖσκεται ἡ ἴδια πάντοτε αἰτία. Ἡ δίψα τῆς ἰσότητος. Ἔτσι ἡ Ὄρθοδοξία εἶναι πολὺ πιὸ κοντὰ στὴν κοινωνικὴ συνείδηση ἀπὸ τὰ ἄλλα χριστιανικὰ δόγματα. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ χρέος τῆς εἶναι νὰ παρακολουθεῖ τὴν ἐξέλιξή της. Καὶ νὰ ἀνακατατάσσει κάθε τόσο τὶς θέσεις τῆς. Οἱ θέσεις αὐτὲς δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὸ δόγμα, οὐ·ε μὲ τὴν πίστη. Καμμιά φορὰ ἔχουν σχέση μὲ τὸν τύπο. Μὰ ἡ σχέση αὐτὴ δὲν παρουσιάζει μεγάλες δυσκολίες. Σήμερα π.χ. ἴσως μονάχα ἓνα θέμα τύπου εἶναι σοβαρὰ συζητήσιμο. Τὸ θέμα τῆς διάρκειας τῆς Θείας λειτουργίας. Μπορεῖ νὰ εἶναι σημαντικό, μὰ δὲν εἶναι θέμα βάρους, ὅπως δὲν εἶναι θέμα βάρους καὶ ἡ ἐνδεχόμενη ἀνάγκη τῆς ἐκλαϊκεύσεως τῶν διαφόρων ἱεροτελεστιῶν ποὺ συνδέονται μὲ τὴ λειτουργία τῶν μυστηρίων. Θέματα βάρους εἶναι τὰ ἠθικὰ θέματα ἔστω καὶ ἂν φαίνονται πῶς συνδέονται μὲ

τὸ δόγμα, ὅπως π.χ. τὸ ζήτημα τῶν λόγων καὶ τῆς διαδικασίας τοῦ διαζυγίου. Καὶ γι' αὐτὰ πρέπει τὸ αὐτὸ τῆς Ἐκκλησίας νὰ ἀκούει τοὺς ρυθμούς τῆς ἐξελίξεως. Ὅχι γιὰ νὰ τοὺς δέχεται πάντοτε, μὰ γιὰ νὰ τοὺς λογαριάζει.

Τὸ ἰδανικὸ τῆς ἰσότητος εἶναι στὸ βάθος τῶν ἐξελίξεων αὐτῶν. Μὰ κάποτε εἶναι τόσο κρυφὸς ὁ σύνδεσμος ποὺ χάνεται ἀπὸ τὸ βλέμμα. Καὶ δίνει ἄλλο φάσμα στὰ προβλήματα. Τὸ θέμα τοῦ θανάτου π.χ. ἔχει σχέση μετὰ τὴν ἰσότητα; Μπορεῖ καὶ ναί, μὰ σημασία δὲν ἔχει αὐτό, σημασία ἔχει πῶς θὰ ἀντιμετωπισθεῖ ἡ ἐξέλιξη. Καὶ στὴν ἀντιμετώπισή της δὲν πρέπει ποτὲ νὰ ξεχνιέται τὸ ἀφανὲς αὐτὸ ἰδανικόν.

Ἄς δοῦμε μερικές, τίς σπουδαίες, πτυχὲς τῆς ἐξελίξεως στὴν κοινωνία τοῦ ὕστερου εἰκοστοῦ αἰῶνα. Εἶναι συνχρητημένες μεταξὺ τους. Καὶ γι' αὐτὸ καλοῦν σὲ ἐνιαία κατὰ βάθος ἀντιμετώπιση. Ἀντιμέτωπη ἠθική.

Τρία εἶναι τὰ προβλήματα ποὺ θέτει ἡ ἐξέλιξη, γιὰ τρεῖς εἶναι οἱ μεγάλες κατηγορίες, τὰ μεγάλα κεφάλαιά της. Ὁ θάνατος, ἡ ἐλευθερία, ἡ πρόοδος. Ὁ ἄνθρωπος κυμαίνεται μεταξὺ τῆς δίψας τῆς ἀθανασίας; Μᾶλλον ὄχι. Ἡ πρώτη τῆς ἐκμηδενίσεως. Εἶναι δύο μορφές τοῦ ἴδιου προβλήματος; Μᾶλλον ὄχι. Ἡ πρώτη ἔχει σχέση μετὰ τὸν ψυχικὸν μαρτυρισμὸν, τὸ δεύτερον μετὰ τὴν ἀπληστία τῆς ὀλικῆς ἀπολαύσεως. Μὰ ἔχουν καὶ πολλὰ κοινὰ σημεῖα. Ὅπως δὲν ἔχει ἡ ἀπορρόφηση τοῦ ἀνθρώπου εἴτε ἀπὸ τὴν πρώτην εἴτε ἀπὸ τὸ δεύτερον ὁδηγεῖ στὸ θρησκευτικὸ φανατισμὸν ἢ τὴν ἀρνηση τοῦ Θεοῦ ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι δύο μορφές τῆς ἴδιας ἀνωμαλίας. Μιὰ φιλολογικὴ ἐξήγηση τοῦ πράγματος δίνει ὁ Σατωμπριάν. Οἱ ἄνθρωποι αἰσθάνονται, λέει, μιὰ ὑποσυνείδητη ἐλξη γιὰ τὰ ἐρείπια. Γιατὶ ἡ φύση μας εἶναι εὐθραυστη καὶ αἰσθάνεται μυστικὴ προσαρμογὴ ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια καὶ στὸ διαβατικὸ χαρακτῆρα τῆς ζωῆς μας. Ὑστερα αἰσθανόμεσθε ἰκανοποίησιν βλέποντας πῶς καὶ μεγάλοι ἀκόμα λαοὶ ἐπέρασαν καὶ ἐθάφτηκε ὁ πολιτισμὸς τους. Ὁ φθόνος ποὺ εἶναι στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου σκεπάζεται ἀπὸ τὸ θαυμασμὸν. Καὶ ὁ φθόνος ὁδηγεῖ καὶ αὐτὸς στὸ φανατισμὸν. Δὲν βλέπουμε στὴν κοινωνία μας κάθε μέρα τὸ χαρακτηριστικὸν τῶν ὑποανάπτικτων καὶ στενώχωρων κοινωνιῶν, νὰ μὴ ζητᾷ ὁ ἄνθρωπος τίποτα γιὰ τὸν ἑαυτὸν του, φθάνει νὰ μὴ πετύχει ἐπίσης τίποτα ὁ ἄλλος; Δὲν εἶναι τὸ αἶτημα τῆς ἰσότητος ποὺ σπρώχνει στὴν ἐξίσωση πρὸς τὰ κάτω. Εἶναι ὁ φθόνος πῶς θὰ φτάσουμε στὸ θάνατον χωρὶς τὴν ἰκανοποίησιν πῶς δὲν ἔχινε ὁ ἄλλος καλύτερός μας ἢ καὶ ἴσος μας.

Ἐν τούτοις στὸ πρόβλημα τοῦ θανάτου, ὁ χριστιανισμὸς δίνει τὴν μέση λύση. Εἶναι ἡ πέραν τοῦ τάφου ζωὴ. Μιὰ ζωὴ ἄγνωστη μὰ ὑπαρκτή, μιὰ ζωὴ ἀλλοιώτικη ἀπὸ τὴν γήϊνην, μὰ ποὺ ἐγγυᾶται τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Ὅχι τὴ δημιουργία μιᾶς καλύτερας γήϊνης ζωῆς ὅπως κάνει ἡ οἰστρούλατη διδασκαλία τοῦ ἰσλαμισμοῦ ἢ μᾶλλον τοῦ μακαθετανισμοῦ. Μὰ ὁ ἄνθρωπος τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα ἀμφιβάλει. Καὶ ὁ Χριστιανισμὸς πρέπει νὰ δώσει στὸ δόγμα μιὰ λάμψη ποὺ νὰ διαλύει λογικὰ τὴν ἀμφιβολία, τουλάχιστον νὰ τὴν κάνει ἀνενεργή γιὰ τὴν πράξιν τῆς γήϊνης ζωῆς, γιὰ τὴν ἠθικὴν θεμελιώσιν της. Γιατὶ τὸ δυνάμιμα τῆς ἀμφιβολίας ὁδηγεῖ κατ' εὐθείαν στὴν ἀποτόνωση τῆς ἐννοίας τῆς ἀμαρτίας. Καὶ μπορεῖ νὰ φθάσει ὡς τὴν νομιμοποίησιν τοῦ ἐγκλήματος. Ἐναντιοῦμε στὸν Πλάτων. Homo homini lupus. Ὁ ὀλικισμὸς στὴ βασική

του θεμελίωση ξεκινᾷ ἀπὸ τῆ σύνθεση τῆς ὑποταγῆς στὸ θάνατο καὶ τοῦ εὐδαιμονισμοῦ τῆς γήινης ζωῆς. Μὰ ὁ ὕλισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ φθάσει ὡς τὴν ἄκρη. Εἶναι ἀντίθετος στὴν ἀνθρώπινη φύση. Καὶ στὸ τέλος ἡ ἀδιαφορία γιὰ τὸ θάνατο συνδέεται μὲ ἄλλες ἀξίες, πού θεμελιώνουν ἀλλοιώτικα πλέγματα ἠθικῆς. Ὁ Tocqueville γράφει πὼς οἱ δύο μεγάλοι λαοὶ τοῦ κόσμου, οἱ Ἀμερικανοὶ καὶ Ρῶσοι ἔχουν μαζὺ μὲ πολλὰ ἄλλα καὶ τὸ κοινὸ χαρακτηριστικὸ πὼς ἀδιαφοροῦν γιὰ τὸ θάνατο. Καὶ ἔχει δίκην. Ὅμως καὶ οἱ δύο αὐτοὶ λαοὶ δὲν ἔχουν ὕλιστικές θεμελιώσεις. Παρὰ τὰ φαινόμενα πού δείχνει ἡ πράξη ἐδῶ καὶ τὸ πολιτικοκοινωνικὸ δόγμα ἐκεῖ. Κάτω ἀπὸ τὰ φαινόμενα τὸ αἶσθημα καὶ ἡ ψυχὴ καὶ τῶν δύο τους κινοῦνται ἀπὸ τίς ἰδέες καὶ τὸ φανατισμὸ γι' αὐτές. Ἡ περιφρόνηση γιὰ τὸ θάνατο, ὅχι μὲ τὸ αἶσθημα τῆς θυσίας πού ἔχει ἄλλο θεμέλιο, μὰ μὲ τὸ αἶσθημα τῆς ὑποταγῆς στὴ μοῖρα εἶναι βέβαια χαρακτηριστικὸ τῶν δυνατῶν λαῶν καὶ τῶν δυνατῶν ἀνθρώπων. Μὰ δὴν γαίε στὴν περιφρόνηση καὶ τῆς ζωῆς τῶν ἄλλων.—On peut verser du sang et rester un apôtre. — On peut verser le sien mais pas celui des autres! Ἐγραφε ὁ Maurice Rostand.

Ἄλλωστε ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἀπὸ τὴ φύση του δυνατός. Ἄλλοίμονο ἂν ἦταν!

Τὸ δευτέρου πρόβλημα εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας. Ἡ ἐλευθερία δὲν ἔχει γιὰ τὸ σύγχρονο ἄνθρωπο τὴν ἀξία ἐνὸς συστήματος γιὰ τὸ ὁποῖο θυσιάζεται κατὰ καιροῦς. Ἐπῆρε οὐσιαστικὸ περιεχόμενον. Καὶ συνδέθηκε μὲ πολλὰς πτυχές καὶ μὲ πολλὰς ἀπαιτήσεις. Ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία εἶναι μόνον μιὰ ὅψη τοῦ μεγάλου ἰδανικοῦ. Ὅχι δευτερεύουσα, καθόλου, μὰ οὔτε αὐτάρκης. Χρειάζεται σύνδεσμος μὲ διάφορες ἄλλες ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς. Ὁ ἴδιος Tocqueville ἔγραφε πρὶν ἔναν αἰῶνα ὅτι οἱ ἄνθρωποι πολλὰς φορὰς θυσιάζουν τὴν ἐλευθερίαν στὴν καλοπέραση. Ἡ διαπίστωση εἶναι σωστή, μὰ ἀτελής. Δὲν θυσιάζουν τὴν ἐλευθερίαν. Εἶναι ἡ ἐλευθερία ἀνάγκη γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Τὴ θέλουν ὀργανωμένη καὶ δλοκληρωμένη. Καὶ ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία μόνη τῆς δὲν εἶναι οὔτε ὀργανωμένη οὔτε δλοκληρωμένη. Ἡ θυσία τῆς γίνεται μὲ τὴν ἐλπίδα τῆς δλοκληρώσεως. Καὶ τὴν δλοκλήρωση τὴ δίνει ἡ ἰσότητά, στὴ γενικότητά τῆς. Γι' αὐτὸ εἶπαν πολλὸ σωστότερα πολλοὶ — μὰ καὶ αὐτοὶ ἀφελέστατα — καὶ ὁ δικός μας ὁ Κωνσταντῖνος Λομβάρδος, ὅτι οἱ ἄνθρωποι προτιμοῦν τὴν ἰσότητα ἀπὸ τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν Δημοκρατίαν. Ὅλα ὅμως αὐτὰ εἶναι μεταβατικὰ φαινόμενα. Καὶ τὸ δείχνει ἡ κοινωνικὴ συνείδηση τοῦ καιροῦ μας. Πὼς θὰ ἀντιμετωπίσει ἰδιαίτερα ἡ ὀρθοδοξία τὸ πρόβλημα; Γιατὶ ἡ ὀρθοδοξία ἔχει πῶς πολὺ ἀπὸ τίς ἄλλες χριστιανικὰς ἐκκλησίας τίς κοινωνικὰς καταβολὰς πού τῆς ἐπιτρέπουν νὰ ἀντιμετωπίζει χωρὶς τίς ἔξαλλες ἐκδηλώσεις πού βλέπουμε στὸς κληρικούς τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, τὸ θέμα σὲ ὄλες του τίς πτυχές.

Καὶ δὲν εἶναι λίγες, εἶναι πάρα πολλὰς οἱ πτυχές αὐτές. Μιὰ π.χ. καὶ πολὺ σοβαρὴ εἶναι ἐκείνη πού σχετίζεται μὲ ὅ,τι ὀνομάζεται σεξουαλικὴ ἐλευθερία.

Δὲν εἶναι φρόνιμο νὰ κρύβουμε τὴν ἀλήθειαν. Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού νὰ μὴ βλέπουν ὅτι ἡ κοινωνικὴ συνείδηση γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἔχει ριζικὰ μεταβληθεῖ. Τὸ πρόβλημα τοῦ ἔρωτα καὶ τὸ πρόβλημα τῆς σάρκας ἔχουν ἐντελῶς ξεφύγει ἀπὸ τὰ πλαίσια τῆς ἠθικῆς πού ἐγνωρίσαμε πρὸ τριάντα καὶ σα-

ράντα και πενήντα ετών. Στη Δύση ή μεταβολή είχε επέλθει νωρίτερα. Από το μεσαίωνα ακόμα. Και γι' αυτό ή καθολική εκκλησία είχε συνθηκολογήσει με την πράξη, προσπαθώντας μόνο — και με επιτυχία, ως δημολογηθεί — να διασώσει το θεσμό οικογένειας. Έκλεινε τα μάτια στην άμαρτία και περίμενε σιωπηλά τον κορεσμό και τη μετάνοια για να μην κλονίσει το θεσμό. Μά και αυτός κλονίζεται σήμερα και στον χώρο της ορθοδοξίας. Και τα διδάγματα του Γρηγορίου της Νύσσης και του Ιωάννου του Χρυσοστόμου δεν άπηχούν πιά ούτε σαν περιωρισμένο ιδανικό την πράξη. Το θέμα είναι δυσκολότερο για την ορθοδοξία από τον καθολικισμό, γιατί ή ορθοδοξία είναι λαϊκή και δημοκρατική θρησκεία και όχι άριστοκρατική και απολυταρχική όπως ο καθολικισμός. Και ακόμα γιατί ή ορθοδοξία είναι σχεδόν παντού θρησκεία συνδεμένη με τὰ έθνη. Ίδιαίτερα στην Ελλάδα που ή Εκκλησία είναι ακατάλυτα δεμένη με την εθνική μας ζωή. Όταν ξεκολλήσει από την εθνική της βάση γίνεται τύπος και γραφειοκρατικός οργανισμός.

Τέλος, ένα τρίτο μεγάλο πρόβλημα που δημιουργούν οι καιροί μας είναι το πρόβλημα της προόδου. Η τεχνική πρόοδος και ο μηχανικός πολιτισμός έφτιαξαν μια νέα κοινωνική ζωή. Και έτσι ονομάζεται καταναλωτική κοινωνία είναι το αποτέλεσμα της προόδου αυτής. Αυτή ή κοινωνία γίνεται σήμερα στόχος φοβερών αντιδράσεων που κλονίζουν ούρριζα τις κοινωνίες. Το 1933 άρχισαν οι διαμαρτυρίες κατά του αυταματισμού. Ο Dubreril έγραψε τα περίφημα «Standads». Και ο de Man, τή «Χαρά και Έργασία». Το 1944 όταν δεν είχε ακόμη τελειώσει ο πόλεμος, ο Κρισναμούρτι έλεγε: «Η έκβιομηχάνιση απλώνεται ταχύτατα στον κόσμο σπρωγμένη από την απληστία και τον πόλεμο. Τι συμβαίνει με ένα λαό που φθάνει σε ψηλό τεχνικό πολιτισμό; Θα γίνει πιδ πλούσιος, θα έχει πιδ πολλά αυτοκίνητα, αεροπλάνα, κινηματογράφους, σπίνια. Μά τί θα γίνουν τὰ άτομα σαν άνθρωποι; Θα γίνουν πιδ σκληροί, θα ζουν σαν αυτόματα, θα γίνονται όσο πάει και λιγότερο δημιουργικοί. Η βία θα επικρατήσει και θα άπλωθει και ή έξουσία θα γίνει ή οργάνωση της βίας». Και ύστερα ή Simone Weil και τόσο άλλοι. Και οι αντιδράσεις γινόντουσαν κάθε χρόνο έντονότερες. Σύγχρονη μορφή τους, μά όχι άφετηρία τους είναι οι ταραχές που σημειώθηκαν τὰ τελευταία χρόνια με φορεΐς του νέου σε όλα σχεδόν τὰ μέρη του κόσμου και που παρουσιάσθηκαν σαν πιδ έν: υπωσιακές το Μάη του 1968 στο Πκρίσι, είναι έκδηλώσεις αυτής της άρνήσεως της άποδοχής του δόγματος της καταναλωτικής κοινωνίας. Μά ή άμφισβήτηση αυτή δεν έβγήκε, όπως νομίζου, οι πολλοί από την άριστερή προπαγάνδα που άπλως έπωφεληθήκε πολλές φορές από την κατάσταση, χωρίς άλλωστε να πετύχει και τίποτα. Έβγήκε από την αντίθεση προς την πραγματικότητα, που έσήκινε άδυναμία, εκ μέρους των ήγετικών στρωμάτων — και μέσα σ' αυτά είναι και ή εκκλησία — να συνδέσουν την πράξη με τὰ ήθικά της δεδομένα.

Χρόνια τώρα άκούγεται ή κραυγή ότι ο βιομηχανικός πολιτισμός άφαιρεί από τον άνθρωπο την ψυχή του. Και ή κραυγή αυτή γίνεται στο τέλος ναρκισσισμός, και νοσταλγία για τον παλιό καλό καιρό, που έν τούτοις κανένας δε θέλει πραγματικά να ξαναγορίσει. Με το να πιστέψουμε πως ή ψυχή μας θα χαθεί με

τῆ νέᾳ πραγματικότητι, ἀρχίσκαμε νὰ ἀμφισβητοῦμε τὴν πραγματικότητα αὐτῆ, χωρὶς φυσικὰ νὰ ξέροῦμε μὲ τί θὰ τὴν ἀντικαταστήσοῦμε.

Ὁ Henri Lefebvre ὀνομάζει τὴν σύγχρονη κοινωνία «γραφειοκρατικὴ κοινωνία κατευθυνομένης καταναλώσεως» καὶ ὑποστηρίζει πῶς ἡ σύγχρονη ζωὴ δημιουργεῖ μιὰ τρομοκρατία τῆς μόδας. Τῆς μόδας σὲ ὅλη της τὴν ἔννοια. Καλύπτεται νὰ λέγαμε πῶς ὅσο πὶδ προχωροῦμε στὴν τεχνικὴ πρόοδο, τόσο πὶδ γινόμεστε κωνφορμιστές. Γιατί, ὅπως ἔλεγε ὁ Alain, ὅλα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ γνώμη πού ἔχουν οἱ πολλοί. Γυρίζοῦμε δηλαδὴ στὴν ἀποψη τοῦ Mirabeau «εἴταν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἄδικο, τὸ δίκιο εἶναι μὲ τὸ μέρος τους». Αὐτὸς ὅμως τὸ ἔλεγε γιὰ νὰ δικαιολογήσει τὴ μεταβολὴ τῆς γνώμης του γιὰ τὴν Ἐπανάσταση. Ἄπλοῦστερος ἦταν ὁ συλλογισμὸς τοῦ ἥρωα τοῦ Ξενοπούλου: «ὅ,τι ὁ Κόσμος κι' ὁ Κοσμάς». Ἀπέναντι σ' αὐτὴν τὴν τρομοκρατία τῆς μόδας, τὸ «μοντερνισμό» ὅπως λέει, πὸ καταλήγει στὴ «συμπύεση», ὁ Lefebvre ἀντιτάσσει τὴν προσπάθεια τῆς κατακτήσεως τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, πὸ ὀνομάζει «ἀπόκτηση». Μόνον πὸ ἡ σύγχρονη Κοινωνία ἔχει τὴν ἀρκυὴ δύναμη ὥστε ἀναγκάζει τὸν ἄνθρωπο πὸ γυρεῖ τὴν ἀπόκτηση νὰ ὀδηγεῖται ὁ ἴδιος σὲ μιὰ θεληματικὴ αὐτοσυμπύεση. Τὰ ἴδια λέει περίπου καὶ Marcuse μὲ τὸ «μονοδιάστατο» ἄνθρωπό του. Λύση ὅμως δὲ φαίνεται μὲ αὐτά. Φαίνεται μόνον τὸ ἀρνητικὸ στοιχεῖο τῆς ἀμφισβητήσεως. Γι' αὐτὸ εἶπαμε ὅτι δὲν ξέροῦμε πῶς νὰ ἀντικαταστήσοῦμε τὸ εἶδωλο πὸ θέλοῦμε νὰ γκρεμίσσοῦμε. Ἐδῶ δὲν φαίνεται νὰ ἔχει πέρσει τὸ δραμα τοῦ Παλαμά:

Τὸ ἴδιο χίσιος, γκρεμιστής.

Ὁ καιρὸς ὁ σεισμὸς τὸ χίσιμα ὀχρονν

Μὰ ἂν καλά - καλά τὸ στοχαστῆς

Τὰ ρημάδια ὀρίζοντες μᾶς δείχνουν...

Στὴν Ἑλλάδα δὲν φτάσκαμε ἀκόμα — εἴμαστε πολὺ μακρὰ — στὸ στάδιο τῆς ολοκληρώσεως τῆς διομηχανικῆς κοινωνίας γιὰ νὰ νοιώθοῦμε τὴ σημασία τοῦ κενοῦ. Ἄλλωστε, ποτὲ δὲ μᾶς τρομάζει τὸ κενό. Φτάνει νὰ μὴ θέλοῦμε τὴν πράξη. Εἴμαστε τὰ πνεύματα πὸ λένε ὅχι σὲ ὅλα, ὅπως λέει ὁ Γκαίτε. Μὰ δύσκολα συμφωνοῦμε στὸ περιεχόμενο τοῦ ναί. Γι' αὐτὸ ἀφίνοῦμε τὰ πάντα στὴ μέση σὴν τὸν πύργο τῆς Βαβέλ. Στις προχωρημένες ὅμως χώρες τὸ πρόβλημα ἦταν θεμελιακό. Ἡ διδάσκηση πὸ ἔγινε μὲ τὸ μῦθο πῶς ἡ τεχνικὴ θὰ ἐκμηδενίσει τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πῶς ἡ τεχνοκρατία θὰ τὸν μεταβάλλει σὲ ρομπὸτ ἔκαμε περισσότερο ἀπὸ τὴν τεχνικὴ τὴν ἴδια καὶ τὴ στεγνότητά της φοβερὸς καταστροφὸς σὸν ἄνθρωπο τῆς ἐποχῆς μας. Ἐσπεράκαμε οἱ ἴδιοι τοὺς ἀνέμοι; καὶ θέλοῦμε νὰ κάνοῦμε ἄλλους ὑπεύθυνους γιὰ τὴ θύελλα. Καὶ δὲν εἶναι μόνον αὐτό. Φωνάζοῦμε τώρα πῶς πλησιάζει ἡ καταστροφὴ! Καὶ ἀγωνιοῦμε νὰ προβλέσοῦμε τί θὰ γίνεῖ αὔριο, μεθαὔριο, τὸ 2000. Τὸ τελευταῖο βιβλίον τοῦ πολλοῦ Hermann Kahn γραμμένο μαζὺ μὲ τὸν Antony Wiener ἔχει τὸν τίτλο: The Year 2000. Μιὰ ψυχολογία ὅμοια μὲ ἐκείνη πὸ ἐπικρατοῦσε τὸ δέκατο αἶώνα στὴ Δύση μὲ τὸ ἄγχος τῆς καταστροφῆς τοῦ ἔτους 1000, κυριαρχεῖ καὶ σήμερα. Καὶ σὴν μιὰ ἀπὸ τίς ἐλπίδες παρουσιάζεται ἡ ἐφεύρεση νέων ὄπλων πὸ νὰ καταστρέψουν τὸ δόξιο τῆς ἀτμόσφαιρας χωρὶς ραδιενεργὲς ἐπεμβάσεις, ἔτσι πὸ νὰ μπορεῖ νὰ

Ξαναρχίσει ή ζωή! Άλλοι πάλι κλαίνε γιατί χάσαμε την ψυχή μας. Ποιός μάς έμποδίζει: να την ξαναβρούμε; Έμεϊς οί ίδιοι που δέ θέλουμε να ίδούμε ότι ή θύελλα που δυναμώνει θέτει προβλήματα ήθικά και επιβάλλει για να αντιμετωπισθεί όχι τó αδύνατο ξαναγύρισμα πίσω, μά καινούργια μέσα δημιουργίας και συνθέσεως και όχι άμυνας και κατακραυγής. Μά πριν από όλα επιτάσσει την έγκατάλειψη τής στείρας άρνήσεως που προβάλλουμε χρόνια τώρα. Η τεχνική πρέπει να ένταχθεί στον πολιτισμό μας. Έχει τή θέση της στο έλληνο-χριστιανικό πλαίσιο. Είναι τó αποκορύφωμα τής οργανωτικότητας που μάς κληροδότησε ή Ρώμη σαν ένα από τρία στοιχεία του Ευρωπαϊκού πολιτισμού. Μά είναι σύγχρονα και τó ρομαντικό στοιχείο που ξεκινά από την Ίερουσαλήμ και ίσορροπεί τó κλασικό λογικό στοιχείο τής Αθήνας.

Μιά ήθική θεμελίωση τής συνθέσεως αυτής του ρομαντισμού που υπερτιμά τó μέλλον και του κλασικισμού που δέν ξεκολλάει από τó παρελθόν είναι άπαραίτητη. Βέβαια τά ιστορικά διδάγματα έχουν περιωρισμένη πιά σημασία, γιατί ή επιτάχυνση του ρυθμού τής εξέλιξεως είναι τρομερή. Μά από τó παρελθόν μένει ή άπλή κλασική έννοια του ανθρώπου. Και βέβαια, ούτε τó ξαναγύρισμα στο παρελθόν είναι δυνατό, μά ούτε και ή «άμφισβήτηση» θά κλονίσει την πράξη. Θά αλλάξει: τó πολύ-πολύ τους φορεϊς τής πράξεως μά μία μετάβαση από άλυσιδα άναστατώσεων και καταστροφών.

Άπέναντι στο τρίτο αυτό πελώριο πρόβλημα ή κοινωνία του ύστερου είκοστού αιώνα, δηλαδή ή κοινωνία τής έποχής μας, ζητάει με άγωνία μία άπάντηση. Η Όρθοδοξία μπορεί να την δώσει. Μπορεί να θεμελιώσει την ήθική σύνθεση που κοινωνικοποιώντας την αγάπη που είναι τó κάλεσμα του Σωτήρος και εξιδανικεύοντας την πορεία προς την ίσότητα που είναι ή δίψα των λαών, θά δώσει τά πλαίσια τής καινούργιας ζωής που θά τερματίσει τó άγχος του θανάτου, την λιποθυμία τής πίστεως στην έλευθερία και τον άφηνιασμό τής τεχνικής πρόδου.

Ίσως θά έδρισκε ο άναγνώστης πώς τó τρίπτυχο αυτό άφίνει έξω από την εικόνα μας ένα άλλο μεγάλο πρόβλημα τής κοινωνίας μας. Τó πρόβλημα του ρόλου τής βίας στη ζωή μας.

Μά ή βία δέν είναι καινούργιο φαινόμενο. Είναι αιώνιο. Γεννήθηκε με τον άνθρωπο και έπαιξε πάντοτε σπουδαιότατο ρόλο στη ζωή. Ποτέ δέ χαλιναγωγήθηκε δόλτελα στην πράξη. Και πολλές φορές οί περιορισμοί της και οί τιθασειύσεις της δέν είναι τίποτ' άλλο από μία κάποια οργάνωσή της. Από τότε που ο Κικέρωνας έλεγε: «*vim vi repellere, omnes leges omniaque jura permittunt*» θά: τά σήμερα, μέσα σε διαφορετικά και έναλλασσόμενα πλαίσια, ή ίδια προσπάθεια νομιμοποίησης τής βίας γίνεται. Τó ξεριζωμά της είναι αδύνατο. Και τó πρόβλημα έχει τó χαρακτηριστικό πώς δέν έχει καμμία εξέλιξη στον καιρό μας. Ούτε έχειροτέρωσε στην πράξη, ούτε καλύτερεψε. Η ήθική δέ μόρεσε να την αντισκόψει. Όπως και την άμρτία. Δέν τολμώ να υποστηρίξω πώς καμμία ήθική, και προπάντων εκείνη που στηρίζεται στη διδασκαλία του Σωτήρος, μπορεί να συντελέσει στην νομιμοποίηση τής βίας. Γιατί άλλη αντιμετώπιση δέν υπάρχει.

Και ο στοχασμός και ή πικρία και ή έγκατάλειψη, δηλαδή ή άπάθεια, δέν

ώφελουν σὲ τίποτα. Ἴσως κάποτε ὀδηγοῦν στὴν ἔκρηξη, δηλαδή στὴ βία. Πᾶλλο τὸ δόγμα τοῦ Κικέρωνα. . . Δὲν ὀφελοῦν οἱ ἀκόλουθοι τόσο σωστοὶ ἂν καὶ ἀνορθόδοξοι Ἴσως στοχασμοὶ τοῦ Albert Camus : «Ζοῦμε μέσα στὸν τρόμο γιατί ἡ πειθὼ δὲν εἶναι πιά μορατη, γιατί ὁ ἄνθρωπος δόθηκε ὀλόκληρος στὴν Ἱστορία καὶ δὲν μπορεί νὰ στραφεῖ στὸ κομμάτι ἐκεῖνο τοῦ ἑαυτοῦ του ποῦ εἶναι ἐξίσου ἀληθινὸ μὲ τὸ κομμάτι τῆς Ἱστορίας καὶ ποῦ μπορεί νὰ ξαναβρεῖ στὸ κάλλος τοῦ κόσμου καὶ τῶν προσώπων. Ζοῦμε στὸν κόσμο τοῦ ἀφηρημένου, τὸν κόσμο τοῦ γραφείου καὶ τῶν μηχανῶν, τῶν ἀπόλυτων ἰδεῶν καὶ τοῦ μονοκόμματου μηχανισμοῦ. Δὲν μπορούμε νὰ ἀναπνεύσουμε μέσα στοὺς ἀνθρώπους ποῦ πιστεύουν πὼς ἔχουν ἀπόλυτο δίκιο, ποῦ ἔχουν ἀπόλυτη πίστη στὶς μηχανές τους καὶ στὶς ἰδέες τους».

Γι' αὐτὸ, καὶ γιατί δὲν ὑπάρχουν σημερινές ἐξελίξεις στὸ θέμα, δὲν τὸ ἐξετάζουμε χωριστά. Τὸ βρίσκουμε συνθεμένο καὶ μὲ τὰ τρία ἄλλα βασικά σύγχρονα προβλήματα. Καὶ δὲν πρέπει νὰ τὸ ἀπομονώσουμε. Δὲ θὰ βοηθήσουμε σὲ τίποτα.

Θὰ μπορούσαμε νὰ διερωτηθοῦμε ἂν αὐτὸ τὸ τρίπτυχο τῆς μεταβολῆς ποῦ ἐξέθεσαν οἱ προηγούμενες σκέψεις εἶναι ὀλοκληρωμένο. Βέβαια εἶναι σχηματικό. Κάθε στοχασμὸς γίνεται σχηματικὸς ὅταν γυρεύει νὰ δώσει θεμέλιο γιὰ συμπεράσματα. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, σχηματοποιήσαμε τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας μὲ τὶς πτυχές του. Μὰ σχηματικὸς ἔστω ὁ στοχασμὸς αὐτὸς εἶναι πλήρης; Δὲν εἶναι τετάρτη ἐκδήλωση τῆς σύγχρονης κοινωνίας ἢ σύγκρουση τῶν γενεῶν, ἢ ἀντίθεση τῶν γονιῶν μὲ τοὺς γιουούς, ἢ ἀμφισβήτηση τῶν ἀξιῶν τῶν μὲν ἀπὸ τοὺς δέκα καὶ ἢ ἀδυναμία γιὰ συνεννόηση μεταξύ τους; Καί, ὕστερα, δὲν ὑπάρχει πρόβλημα ἐκπαιδευτικὸ ποῦ εἶναι στὴ βάση αὐτῆς τῆς συγκρούσεως; Ἡ μήπως τὰ δύο αὐτὰ προβλήματα εἶναι στὴν οὐσία «ὑποπροβλήματα» ποῦ ὑπάρχουν βέβαια καὶ ποῦ χρειάζονται θεραπευτικὴ ἀγωγή, μὰ ὄχι χωριστά, μέσα στὸ γενικὸ κάδρο τῆς ἠθικῆς ἀναμορφώσεως ποῦ καλοῦν οἱ καιροὶ τὴν Ὁρθοδοξία νὰ ἀναλάβει;

Ἡ σωστότερη ἀποψη φαίνεται πὼς εἶναι ἡ τελευταία. Καὶ τὸ θέμα τῆς συγκρούσεως τῶν γενεῶν καὶ τὸ θέμα τῆς Παιδείας εἶναι συναρτήσεις τῶν τριῶν θεμελιωκῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς μας, τοῦ θανάτου, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς πρόδου. Ἄς ἰδοῦμε πλησιέστερα τὰ πράγματα.

Τὸ μεγάλο ἐρωτηματικὸ γιὰ βλες τὶς κοινωνίες εἶναι ἂν θὰ μπορέσουν νὰ δημιουργήσουν καὶ νὰ διατηρήσουν θεσμοὺς ποῦ νὰ ἐπιτρέπουν τὴν ὀμαλή διαδοχὴ τῶν γενεῶν. Νὰ δημιουργήσουν καὶ νὰ διατηρήσουν. Τὸ δεύτερο εἶναι σπουδαίωτερο ἀπὸ τὸ πρῶτο. Καὶ δυσκολώτερο. Γιατὶ πάντοτε ἡ δυναμικὴ πρᾶξη εἶναι δυσχερέστερη ἀπὸ τὴ στατική. Οἱ δύο κύριοι θεσμοὶ ποῦ μπορούν νὰ ὀργανώσουν τὴν ὀμαλή διαδοχὴ εἶναι ἡ ὀικογένεια καὶ ἡ Παιδεία. Πολλές φορὲς στὰ περασμένα τὴν πετὸχαιαν. Ἴσως γιατί ἡ ἐξέλιξη ἦταν βραδύτερη. Ἴσως γιατί τὸ ἀτομικὸ στοιχεῖο ἦταν κυριαρχικώτερο. Ἴσως ἀκόμα γιατί ὁ ρυθμὸς τῆς ἐφηβοποιήσεως ἦταν ἀργότερος καὶ ἐπίτρεπε τὴν προσαρμογὴ σιγά-σιγά στὰ πλαίσια ποῦ ὑπῆρχαν καὶ ποῦ δὲν παρουσιαζόταν ἔντονη ἢ ἀνάγκη νὰ ἀλλάζουν.

Σήμερα βλες αὐτὲς οἱ προϋποθέσεις ἄλλαξαν. Ἡ ἐξέλιξη ἔγινε ταχύτερη. Ἐπιταχύνθηκε ὁ ρυθμὸς τῆς Ἱστορίας. Γιὰ δύο λόγους. Γιατὶ δημιουργήθηκε ἐντονώτερη ὀμαδικὴ συνείδηση. Ἐγινε οὐσιαστικὴ ἢ δημοκρατικοποίηση τῶν μαζῶν. Δηλαδή τὸ αἶτημα τῆς ἰσότητος ἐλειτοῦργησε σὲ τρόπο ποῦ νὰ ἀνατρέπει τὴν

Ίεραρχία τῶν περασμένων. Τὸ ἀτομικὸ στοιχεῖο ἐκαθηλώθηκε ἀπὸ τὸ ὁμαδικό. Ὅταν σ' ἓνα σχολεῖο φοιτᾶνε χίλιοι καὶ ὄχι ἑκατὸ μαθητές, χρίζεται μιὰ ἄλλη ψυχολογία πού εἶναι ξένη μὲ τὴν ἱεραρχία καὶ τῆς οἰκογένειας καὶ τῆς παληᾶς κοινωνίας. Καὶ ὅταν φτάνουμε στὶς Ἀνώτατες Σχολές, τὸ πρᾶγμα γίνεται ἐκρηκτικὸ. Καὶ τὴν κατάστασιν τὴν ἐπιτείνει ἡ ταχύτερη ἐφηβοποίηση. Ὁριμάζον ταχύτερα, μὲ τὴν ἐπέκτασιν τῆς ὑποχρεωτικῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ τῶν λαϊκῶν μέσων ἐπικοινωνίας καὶ μὲ τὴν εὐκολία τῆς ἀναστροφῆς μεταξὺ τῶν φύλων, οἱ ἐφηβοί. Δὲν εἶναι τυχαῖο πὼς στὴν Ἀγγλία γυρεύουν νὰ φέρουν τὸ ἐκλογικὸ δικαίωμα στὰ 18 χρόνια.

Ἡ οἰκογένεια μπροστὰ στὶς ἐξελίξεις αὐτὲς εἶναι ἀνίκανη νὰ προσαρμοσθῇ. Καὶ μὴ μπορῶντας νὰ ἀντιμετωπίσει τὰ φαινόμενα μὲ τὴν ἠθικὴ τῆς αὐστηρότητας πού εἶναι ἡ μόνη πού ξέρει, διαλύεται καὶ ἡ ἴδια. Ἔτσι, ἀντὶ οἱ γονεῖς νὰ ἐπηρεάζουν τὰ παιδιὰ, τὰ παιδιὰ ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴν ἀγελαῖα ἠθικὴ τῶν συνομιλήκων τους, ἐπηρεάζουν μὲ τὴ σειρά τους τοὺς γονεῖς.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν Παιδεία. Ὁ πολὺς Lucien Febvre ἔγραψε: «Ἡ παιδαγωγικὴ εἶναι ἡ πιὸ ἀποτελεσματικὴ ἀσφάλεια πού συνομολογεῖ μιὰ κοινωνία κατὰ τῶν ἀτυχημάτων πού εἶναι πάντοτε δυνατὰ, κατὰ τῶν ἀτασθαλιῶν, τῶν ἐξεγέρσεων καὶ τῶν ἀκανόνιστων μεταρρυθμιστικῶν φαντασιώσεων τῶν νέων τῆς μελῶν». Ποῦ ὅμως πρέπει νὰ στηριχθεῖ ἡ παιδαγωγικὴ καὶ ἡ παιδεία γιὰ νὰ προσαρμόσει στὰ πρᾶγματα τὴν ἀσφάλεια αὐτή; Ὁ Jean Jaurès εἶπε πὼς ὑπάρχει μόνο μιὰ παιδεία, ἡ παιδεία τῆς ἐλευθερίας. Γιατί, ὅμως, δὲν ὑπῆρξε ἡ παιδεία τῆς ἐλευθερίας ὑπάρχει σήμερα τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας. Ὁ Claude Bernard ἔλεγε ὅτι «στόχος τῆς παιδείας δὲν εἶναι νὰ διδάσκει τὴ γνώση, μὰ νὰ διδάσκει πὼς ἀποκτᾶται ἡ γνώση». Ἄν προσθέσουμε καὶ τὴ γνώμην τοῦ Μάρξ ὅτι «οἱ περιστάσεις δημιουργοῦν τὸν ἄνθρωπον, γι' αὐτὸ πρέπει νὰ δημιουργήσουμε ἀνθρώπινα τίς περιστάσεις», βλέπουμε πὼς τὸ πρόβλημα εἶναι καὶ παλὸ καὶ ἀπέραντο. Καὶ ἀκόμα πόσο δίκην εἶχε ὁ Montesquieu λέγοντας ὅτι «ἐλευθερία δὲν εἶναι τὸ νὰ μπορεῖ νὰ κάνει κανεὶς ὅ,τι θέλει, μὰ τὸ νὰ μπορεῖ νὰ κάνει ὅ,τι πρέπει». Ὅ,τι πρέπει. Τὸ ἠθικὸ θεμέλιον τῆς ἀλλαγῆς ὑπάρχει σ' αὐτὸ τὸ πρέπει. Ὅ,τι πρέπει εἶναι ἐκεῖνο πού ἔπρεπε; Καὶ μπορεῖ νὰ τὸ βρεῖ μόνη μιὰ λιποθυμιμένη οἰκογένεια καὶ μιὰ ξεπερασμένη παιδεία;

Αὐτὸ τὸ «πρέπει» πρέπει νὰ ὑποδείξει καὶ νὰ ἀποδείξει ὅτι πρέπει νὰ γίνῃ ἡ Ὀρθοδοξία, μὲ τὴν ἱστορία τῆς καὶ τίς προϋποθέσεις πού εἶδαμε ὅτι ἔχει. Πρέπει...